

ΘΑΝΟΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

**ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ ΣΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ
(ΜΕΣΑ 17 ου - ΜΕΣΑ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ)**

1. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΣ ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Εάν επιχειρήσει κανείς να ορίσει με ακρίβεια τα γεωγραφικά σύνορα της Ευρωπαϊκής περιοχής που τοποθετείται στη νότια και δυτική περιοχή της Βαλκανικής χερσονήσου, θα βρεθεί μπροστά σε ανυπέρβλητα εμπόδια. Και τούτο γιατί αυτός ο χώρος ουδέποτε είχε μια συγκεκριμένη και αυστηρά καθορισμένη συνοριακή γραμμή αλλά ανάλογα με τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες και συγκυρίες διαμορφωνόταν και μια μικρότερη ή μεγαλύτερη συνοριακή έκταση στο συγκεκριμένο Βαλκανικό χώρο που έφερε την ονομασία, «Ήπειρος». Οι γεωγράφοι ανά τις εποχές όριζαν και με διαφορετικό τρόπο τα όρια και την έκταση της Ηπείρου. Εδώ θα περιοριστούμε να αναφέρουμε τις απόψεις των σημαντικότερων Ελλήνων γεωγράφων που έζησαν και έδρασαν κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας και ειδικότερα κατά τον 18^ο αιώνα και μεταγενέστερα, οπότε αρχίζει και η νέα πρόοδος της γεωγραφικής επιστήμης στον χώρο των τουρκοκρατούμενων Βαλκανίων. Άλλωστε εδώ μας ενδιαφέρει, κυρίως, να περιγράψουμε τον γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου, όπως αυτός παρουσιάζεται κατά τη εποχή που δεχόταν τις επισκέψεις των Ευρωπαίων περιηγητών, δηλαδή από το 1650 π. - 1850 π.

Οι αρχαίοι γεωγράφοι τοποθετούσαν το βόρειο σύνορο της Ηπείρου στα Ακροκεραύνια Όρη, όπου τοποθετούσαν και το τελικό, προς βορρά όριο του Ελληνικού φύλου των Χαόνων.¹ Αργότερα, επί Ρωμαϊοκρατίας, τα σύνορα επεκτάθηκαν ακόμα βορειότερα, στα όρια της σημερινής Αλβανίας. Έκτοτε η Ήπειρος αποτελούσε επαρχία του Ρωμαϊκού κράτους, ως την τελική του πώση στους Τούρκους, με διάφορες κατά καιρούς ονομασίες (Νέα Ήπειρος και παλαιά Ήπειρος, Θέμα Νικοπόλεως, θέμα Δυρραχίου κ.ά.).² Κατά τον 16^ο αιώνα διατυπώνεται από τον Αλβανο - ιταλό χρονογράφο Ιωάννη Μουζάκη, η άποψη ότι ο χώρος της «Ήπείρου» πρέπει να θεωρείται ότι αποτελείται από δύο τμήματα, την Αλβανία στα βόρεια και την Ήπειρο στα νότια. Φυσικό σύνορο των δύο περιοχών θεωρεί τον ποταμό Σκούμπη.³ Οι Έλληνες γεωγράφοι της τουρκοκρατίας θα έχουν, επίσης, διαφορετικές απόψεις για τα σύνορα της «Ήπείρου». Έτσι, άλλοι θα ορίζουν τα σύνορα ως τα Ακροκεραύνια όρη, ενώ άλλοι θα τα ανεβάσουν πιο βόρεια, στην περιοχή του Μπερατίου και του Δυρραχίου. Επίσης, αυτή την εποχή συναντιόνται συχνά και οι όροι «Αρβανιτία» και «Αλβανία» για ορισμένες περιοχές που έχουν, κυρίως, εθνολογική βάση, χωρίς όμως να είναι σαφώς προσδιορισμένες.

Οι δύο Έλληνες γεωγράφοι που, κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, ασχολούνται με τον ορισμό και καθορισμό της συνοριακής γραμμής του Ηπειρωτικού χώρου είναι ο Μελέτιος, επίσκοπος Αθηνών, και ο λόγιος Αθανάσιος Ψαλίδας, οι οποίοι ήταν και Ηπειρώτες. Ο Μελέτιος στο έργο του, «Γεωγραφία παλαιά τε και νέα», που εκδόθηκε στα 1728, γράφει τα εξής:

«...Κεφάλαιον Β. Περί της Αλβανίας, ήτοι της Αρβανιτίας. Η Αλβανία ήτοι Αρβανιτία, είναι το Δυτικόν μέρος της Μακεδονίας, την ονομασίαν λαβούσαν από των Αλβανών...Πόλεις λοιπόν απαριθμούνται κατά μεν το σύνορον της άνω ρηθείσης Δαλματίας...μετά τον κόλπον τον Κάταρο, κατά την Ακροθαλασσίαν είναι: Αντίβαρον, κοινώς Αντιβάρ,...Ολχίνιον, το οποίον πρότερον εκαλείτο Κολχίνιον, και τώρα Δολτζίνι, Κάστρον οχυρόν, με λιμένα χωρητικόν. 2. Μεσόγειοι δε Πόλεις ταύτης είναι Σκόδρα, κοινώς Σκούταρι...είναι

¹ Hammond, N. G. L.: Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas. Oxford, Clarendon Press, 1967, σ. 521 / Αραβαντινός, Ι. Π.: Περιγραφή της Ηπείρου εις τρία μέρη (επιμ. Ε. Νικολαΐδου), Ιωάννινα, 1984, τ. Α', σ. 37.

² Στεργιόπουλος, Κ.: Τα βόρεια σύνορα της Ηπείρου, Αθήνα 1945, σ. 34 / Αραβαντινός, Ι. Π.: Χρονογραφία της Ηπείρου των τέσσερων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854. Αθήνα, 1856 -1857, τ. Β', σ. 61 / Αραβαντινός, 1984, ο.π., τ. Α' σ. 134 / Soustal, P.: Nikopolis und Kephallenia, Tabula Imperii Byzantini, τ. 3, Βιέννη, 1981, σσ. 38, 47.

³ Frasheri, K.: The territories of the Albanians in the 15th century, Τίρανα 1985, σ. 222.

η Δρεινόπολις...και αύται αι πόλεις είναι της Παλαιάς Ιλλυριδος, την οποίαν χωρίζει από της Μακεδονίας ο Δρείλων ποταμός, λεγόμενος κοινώς Δρίνος... 1. Το Δυτικόν παραθαλάσσιον μέρος της Μακεδονίας, το οποίον άρχεται από του Δυρραχίου και λήγει εις τον Κέλυδνον Ποτ. Τον χωρίζοντα την Μακεδονίαν της Παλαιάς Ηπειρου, Ταυλαντία λέγεται, περιέχουσα τους Ελυμιώτας και την Ορεσιίδα. Εκλήθη αύτη και Νέα Ήπειρος προς διαφοράν της Παλαιάς Ηπειρου, και πόλεις έχουσα τοιαύτας, Δυρράχιον...Τελευταίον είναι ο Κέλυδνος ποτ. Όστις χωρίζει την Ορεσιίδα της Μακεδονίας, από της Παλαιάς Ήπειρου, λέγεται κοινώς ούτως Σαλνίκη...

Κεφάλαιον Γ΄. Περί της Ηπειρου. 1. Έπεται η Παλαιά Ήπειρος...ουδέν άλλον μέρος σημαίνει, ει μη το περιεχόμενον μεταξύ του Κελύδνον ποτ. δι΄ ου χωρίζεται της Ταυλαντίας και της Μακεδονίας κατά τον Βορέαν. Του Πίνδου όρους, δι΄ ου χωρίζεται της Θεαλίας απ΄ Ανατολών του Αχελώου ποτ., δια του οποίου διαιρείται από Μεσημβρίαν εκ της Αιτωλίας, και του Ιονίου Πελάγους από Δυσμών, και αυτό καλείται Παλαιά Ήπειρος. 1. Χώρας ταύτης, ή σμικρότεροι επαρχία είναι Χαννία, Μολοσσία, Δρυοπία, Θεσπρωτία, Αλμίνη, Κασσιοπαία Μεσόγειος, Αμφιλοχία, Αγραΐς, Ακαρνανία...».⁴ Βλέπουμε ότι ο συγγραφέας ακολουθεί τον αρχαίο γεωγράφο Πτολεμαίο και χωρίζει τον γεωγραφικό χώρο της «Ηπειρου» σε δύο μέρη, την Αλβανία και την Παλαιά Ήπειρο. Μέρος, επίσης, της Αλβανίας είναι και η Νέα Ήπειρος που την τοποθετεί στην περιοχή Χειμάρρας - Δυρραχίου.⁵

Αντίθετα, ο Αθανάσιος Ψαλίδας, ορίζει την Ήπειρο ως εξής:

«...Όρια και γεωγραφική διάπληξις. Η δε Αλβανία (το ποτέ Ιλλυρικόν και Ήπειρος) συνορεύει ανατολικά με την κάτω Μακεδονίαν και Θεσσαλίαν. Βόρεια με την Μπόσαν και Σερβίαν. Δυτικά με το Ιόνιον Πέλαγος . και μεσημβρινά με τον Αμβρακικόν κόλπον. Η δε των υψηλών βουνών της, από την Ραγούζαν έως το Ζητούνι, της είναι σύνορον της στεριάς επιτηδειότατον, σαν το μακρόν τείχος της Κίνας. Ο τόπος της σχεδόν όλος βουνώδης. Πλην έχει και ανάμεσα τόπους πεδινούς ευφορώτατους, καθώς η πεδιάδα της Τζαμουριάς, του Φαναρίου, ήγουν περί την Αχερουσίαν λίμνην, όπου και πολύ ρύζι γίνεται, του Δελβίνου, Αργυροκάστρου, Κορυτζάς, Αλμπασανιού, Σκόδρας, Δίμπρας και εξής...

ΤΜΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ

Η Αλβανία τον παλαιόν καιρόν εσύσταινε δύο τοπαρχίας ή βασιλεία, το της Ηπειρου και του Ιλλυρικού. Και το μεν της Ηπειρου περιείχε τας ακόλουθους επαρχίας: την των Ιωαννίνων, της Κονίτζης, της Πωγωνιανής, του Αργυροκάστρου, του Δελβίνου, της Παραμουθίας και της Αυλώνος. Το δε του Ιλλυρικού περιείχε τους πέραν του ποταμού Βιώσης τόπους, δηλαδή το Ταγκλί, την Κολόνιαν, Γκιόρτζιαν, Όχριν, την άνω και κάτω Δίμπραν (η Όχρη και Δίμπρα ελέγετο και κάτω Μακεδονία), το Σκραπάρι, την Δεσνίτζαν, την Τοσκηριάν, το Μπεράτι, το Αλμπασάνι, την Κρούϊαν, την Τυράναν, Καβάγιαν, το Δουρράτζο (Δυρράχιον), την Σκόδραν, το Δουλτζίνο, και όλην την Ερτζεγοβίαν μαζί με το Μαυροβούνι, Ραγούζαν και Μπόσαν. Οι εγκάτοικοι δέ τούτων των τόπων ...»⁶ Ονομάζει, λοιπόν, την Ήπειρο σαν κομμάτι της Αλβανίας την οποία και χωρίζει σε δύο μέρη, την Ήπειρο και το Ιλλυρικό. Το όριο ανάμεσα στις δύο περιοχές είναι ο ποταμός Αώος (Βιώσα ή Βογιούσα). Κατά τη διάρκεια της επανάστασης ο Ψαλίδας θα αναθεωρήσει μερικώς την άποψή του και θα υποστηρίξει ότι η Ήπειρος δεν πρέπει να λέγεται Αρβανιτία.⁷

Ακολούθως, ο μαθητής του, Κοσμάς ο Θεσπρωτός θα μιλήσει και αυτός για την Αλβανία και την Ήπειρο : « Όρια: Η Αλβανία δυτικά συνορεύει με το Αδριατικόν πέλαγος. Ανατολικά με την δυτική

⁴ Μελέτιος Αθηνών : Γεωγραφία παλαιά και νέα, Βενετία, 1728 , τ. Α΄, σ. 305 - 7

⁵ Μελέτιος Αθηνών, 1728, ο.π., τ. Α΄, σ. 305 - 7 και τ. Β΄, σ. 250 - 4 .

⁶ Παπαχαρίσης, Α. : Κοσμά Θεσπρωτού και Αθανασίου Ψαλίδα, Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπειρου, Ιωάννινα 1964, σ. 49 - 50

⁷ Χαριτάκης, Γ. : Α. Ψαλίδα, Η Τουρκία κατά τας αρχάς το ΙΘ΄ αιώνας, Ηπειρωτικά Χρονικά, τ. 6 (1931), σ. 57-63 / Παπαχαρίσης, 1964, ο.π., σ. 49 - 50 / 101 / Στεργιόπουλος, 1945, ο.π., σ. 45 .

Μακεδονίαν . Βόρεια με την Βοσνίαν, Δαλματιάν και Μαυροβούνι. Και νότια με την Ήπειρο, η οποία διαχωρίζεται από τον ποταμό Βιώσα ή Βνούσα. ορίζει την έκταση της τελευταίας σε αυτό που ο Ψαλίδας ονόμαζε «Άνω Αρβανιτία»⁸. Μήκος και πλάτος Αλβανίας:

Έχει μάκρος από το νότιον προς το βόρειον σχεδόν ώρες 50...και πλάτος από το δυτικόν προς το ανατολικόν ώρες σχεδόν 30...»⁹.

Καλό θα ήταν εδώ να αναφέρουμε και μια τρίτη άποψη, αυτή που εκφράζουν οι Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς στο έργο τους, «Γεωγραφία Νεωτερική». Εκεί διαβάζουμε: «...Αυτή η επαρχία είναι εις το δυτικό της Θεσσαλίας από την οποία τη χωρίζει η Πίνδος, απάνω εις το Ιώνιο πέλαγος, και έχει από το ανατολικονότιο την κυρίως Ελλάδα από την οποία χωρίζεται από ένα ποτάμι οπού χύνεται εις τον ανατολικό μυχό του Αμβρακικού κόλπου, από το δυτικοβόρειο τη Μακεδονία από την οποία τη χωρίζει μια ράχι των Ακροκεραυνίων όπου είναι κάτω ολίγο από τον Αυλώνα, και πηγαινεί σχεδόν έως εις το Ρίγο, όπου είναι απάνω εις το Ακροκεραύνιο...Όρη διάσημα είναι η Πίνδος, το οποίο λαμβάνει διάφορας ονομασίαις...ως επί το πλείστον όμως λέγεται του Μετσόβου τα βουνά, τα Ακροκεραύνια όρη, τα οποία λέγονται τώρα της Χειμάρας τα βουνά. Το ακρωτήριο όπου σχηματίζουν αυτά, ονομάζεται Ακροκεραύνιο...»¹⁰.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι είναι μάλλον δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να δώσουμε μια «σίγουρη» περιγραφή των συνόρων του γεωγραφικού χώρου της «Ηπείρου». Για να διευκολυνθούμε, παρά ταύτα, στην εργασία μας θα υιοθετήσουμε - κατά συνθήκη μόνο - για αυτή την περιοχή, τα σύνορα στα οποία εκτεινόταν, κατά την Τουρκοκρατία, η οθωμανική διοικητική επικράτεια που ταυτιζόταν με το «Πασαλίκι των Ιωαννίνων» κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Το Πασαλίκι των Ιωαννίνων διαμορφώθηκε κατά τα έτη 1811-1812 με πρωτοβουλία του Αλή Πασά, αφού εισέβαλε (με την ανοχή του Σουλτάνου) στις αυτόνομες επικράτειες του Μουσταφά Πασά του Δελβίνου και του Ιμπραήμ Πασά του Μπερατίου. Ενσωματώνοντας, ο Αλή αυτές τις περιοχές στη δική του, δημιούργησε μια επικράτεια που τα βόρεια σύνορά της έφταναν ως τον ποταμό Σκούμπη και είχε μια έκταση περίπου 20.000 τ.χιλ. Ως προς τις νότιες επαρχίες, περιελάμβανε τους σημερινούς Ελληνικούς νομούς Άρτας, Ιωαννίνων, Πρέβεζας, Θεσπρωτίας και μεγάλο μέρος του νομού Γρεβενών. Βορειότερα, βρίσκονταν οι επαρχίες που σήμερα ταυτίζονται με τις Αλβανικές επαρχίες Αργυροκάστρου, Αγίων Σαράντα, Αυλώνας, Τεπελενίου, Πρεμετής, Σκραπαρίου, Μπερατίου, Φιέρι, και Λιουσινίας. Η κατάσταση αυτή διατηρήθηκε, λίγο έως πολύ, και στα χρόνια μετά το θάνατο του Αλή (1820) και έως το 1846, οπότε επήλθε νέα διοικητική διαίρεση στην περιοχή με την ίδρυση του χωριστού «Εγιαλετίου των Ιωαννίνων». Τέλος, μέσα στον 19^ο αιώνα έγινε και άλλες διοικητικές αλλαγές στην περιοχή, όπως το 1862-1865, το 1876, και το 1881¹¹.

Ως προς το γεωγραφικό ανάγλυφο του χώρου με λίγα λόγια μπορούμε να πούμε ότι είναι μια μάλλον ορεινή περιοχή στη νοτιοδυτική περιοχή της Βαλκανικής χερσονήσου. Στα βόρεια η περιοχή ορίζεται από τις Αλβανικές Άλπεις και την λίμνη Σκόδρα. Στα δυτικά δεσπόζει η κορυφογραμμή Βελουχίου - Αγράφων - Πίνδου - Γράμμου, η οποία χωρίζει την «Ήπειρο» από τον ανατολικό κορμό της Ελλάδας (Θεσσαλία και Μακεδονία). Λίγο πιο βόρεια, υπάρχουν οι λίμνες της Αχρίδας και των Πρεσπών που και αυτές με τη σειρά τους δημιουργούν ένα φυσικό σύνορο μεταξύ Ηπείρου και της υπόλοιπης νότιας Βαλκανικής. Κατόπιν, προς τα βόρεια συνεχίζει η προηγούμενη κορυφογραμμή και καταλήγει στην οροσειρά, περίπου, του Σκάρδου. Στο εσωτερικό της Ηπείρου διακρίνουμε μικρές πεδινές εκτάσεις κατά μήκος των παραλίων της Αδριατικής και

⁸ Παπαχαρίσης, 1964, ο.π., σ. 3, 101 .

⁹ Παπαχαρίσης, 1964, ο.π., σ. 3-5.

¹⁰ Κουμαριανού, Αικατερίνη : Γεωγραφία Νεωτερική, Αθήνα 1988, σ. 195 .

¹¹ Κοκολάκης, Μιχάλης: Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι : χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820 - 1913), Αθήνα 1993, σ. 27 - 28 .

του Ιονίου πελάγους, όπου κυρίως χρησιμεύουν για αγροτική εκμετάλλευση. Βαθύτερα από την παραλιακή ζώνη, η χώρα καλύπτεται από ψηλά βουνά και οροσειρές που φτάνουν σε ύψη 2.000-2.500 μέτρα, κυρίως νότια της γραμμής Αυλώνας - Τεπελενίου - Πρεμετής - Κόνιτσας (κορυφές Τσίκα 2.045 μέτρα, Γκρίμπα 2.125, Γκαμήλα 2.480, κ.ά.) Νοτιότερα η χώρα γίνεται πιο πεδινή και δημιουργεί κάποιες εκτεταμένες πεδιάδες, όπως η πεδιάδα της Άρτας. Βέβαια, υπάρχουν και άλλες μικρότερες κοιλάδες ανάμεσα στους ορεινούς όγκους, όπως των Ιωαννίνων, της Κλεισούρας, του Αώου, του Καλαμά κ.ά. Μεγάλα ποτάμια δεν υπάρχουν. Από τα υπάρχοντα θα μπορούσαμε να ξεχωρίσουμε αυτά που εκβάλλουν στο Ιόνιο Πέλαγος, όπως τον Αώο, τον Αχέροντα, τον Άραχθο, τον Λούρο, τον Καλαμά, τον Πόβλα, κ.ά. Επίσης, αυτά που εκβάλλουν στην Αδριατική, όπως τον Βογιούσα, τον Σεμένη και τον Σκούμπη¹².

Όπως είναι φυσικό σε μια τέτοια περιοχή όπου οι ορεινοί όγκοι κυριαρχούν σε όλα σχεδόν τα μήκη και τα πλάτη της χώρας, οι συγκοινωνιακές αρτηρίες ήταν μάλλον περιορισμένες και, βέβαια, τα ταξίδια αρκετά επικίνδυνα, ειδικά για τους ξένους που επισκέπτονταν την περιοχή για πρώτη φορά. Γενικά θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τους εξής συγκοινωνιακούς άξονες: 1) Ο δρόμος που ένωνε τα Ιωάννινα με τα Γρεβενά και τα Τρίκαλα, μέσω των ορεινών διαβάσεων του Μετσόβου. Κατόπιν, ο δρόμος από τα Ιωάννινα προς την Κορυτσά (που ήταν και αμαξιτός), ο οποίος περνούσε μέσα από τα υψώματα του Λεσκόβου και τελικά κατέληγε στο Μοναστήρι.¹³ 2) Ο δρόμος Ιωαννίνων - Άρτας - Σαλαώρας, 3) Ο δρόμος Ιωαννίνων - Συρράκου / Καλαρρυτών, 4) Ο δρόμος Ιωαννίνων - Μετσόβου (που συνέχιζε προς τα Γρεβενά και τα Τρίκαλα), 5) Ο δρόμος Ιωαννίνων - Κόνιτσας, 6) Ο δρόμος Ιωαννίνων - Πρεμετής (που κατέληγε στο Βελιγράδι), 7) Ο δρόμος Ιωαννίνων - Αγίων Σαράντα, 8) Ο δρόμος Ιωαννίνων - Σαγιάδας, 9) Ο δρόμος Ιωαννίνων - Ηγουμενίτσας, 10) Ο δρόμος Ιωαννίνων - Πάργας και τέλος, 11) Ο δρόμος Ιωαννίνων - Πρέβεζας. Πέρα από αυτούς τους κύριους δρόμους, υπήρχαν αρκετοί άλλοι μικρότεροι που ένωναν τις επαρχιακές πόλεις. Πολλοί από αυτούς του κύριους και δευτερεύοντες δρόμους κατασκευάστηκαν και συντηρούνταν από τον ίδιο τον Αλή Πασά.¹⁴

2. ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟ Α΄ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ.

Είπαμε πιο πάνω ότι στην εργασία θα παρακολουθήσουμε τις μετακινήσεις των Ευρωπαίων περιηγητών στον συμβατικά, από εμάς, ορισμένο χώρο της Ηπείρου, μέσα στα όρια που αυτή παρουσιάζεται να έχει, κυρίως επί διοικήσεως του Αλή Πασά. (Άλλωστε, και οι περισσότεροι περιηγητές που επισκέπτονται τον χώρο κάνουν την εμφάνισή τους κυρίως την περίοδο 1790 - 1820). Χρήσιμο, λοιπόν, θα ήταν εδώ να αναφερθούμε με λίγα λόγια στην διοικητική διαίρεση του γεωγραφικού μορφώματος που παραπάνω ορίσαμε σαν «Ήπειρο». Πρώτα, όμως, πρέπει να αναφέρουμε κάποια ιστορικά στοιχεία μέσα από τα οποία θα φανεί καλύτερα η πορεία της διοικητικής διαίρεσης της Ηπείρου κατά τα χρόνια της τουρκοκρατίας.

Οι Οθωμανοί κάνουν για πρώτη φορά την εμφάνισή τους στα εδάφη της Ηπείρου επί βασιλείας Μουράτ Α΄ (1362-1389). Τότε οι τουρκικές δυνάμεις αρχίζουν να αναμειγνύονται στις εσωτερικές διαμάχες

¹² Rolley, De Visme : La Macedoine et l' Epire (Vilayets de Monastir et de Janina), etude de geographie physique et d' agrologie, Paris 1912, σ. 28 - 32 / Hammond, 1967, ο.π., σ. 3 - 18.

¹³ Αραβαντινός, 1857, ο.π., τ. Β΄ σσ. 107 - 8 / Λαμπρίδης, Ι. : «Μέτσοβον και Σεράκου», Μαλακασιακά, τ. Β΄, Αθήνα (=Ηπειρωτικά Μελετήματα, τ.5), 1888γ, σσ. 30 - 4 / Σκαφιδάς, Β. : Τα προνόμια του Μετσόβου, Ηπειρωτική Εστία, τ. 1 (1952), σ. 657-660 / Ρόκου, Β. : Συμβολή στη μελέτη της κοινωνίας του κτηνοτροφικού χωριού (το παράδειγμα του Μετσόβου), Ιωάννινα 1983, σσ. 33 κ. ε .

¹⁴ Μακρής, Γ. Α. - Παπαγεωργίου, Στ. Π. : Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή, Αθήνα 1990, σ. 131-132 .

των Αλβανών, στις περιοχές Μπερατίου - Αυλώνας, διεισδύοντας από τις συνοριακές περιοχές της Μακεδονίας. Το ίδιο συμβαίνει λίγα χρόνια αργότερα και στις νότιες περιοχές της Ηπείρου οι οποίες και υποτάσσονται στους Οθωμανούς μέχρι το 1400, επί Βαγιαζίτ (1389-1402). Το 1431 τα Ιωάννινα θα παραδοθούν, από τους Έλληνες, στους Τούρκους του Σινάν Πασά, ο οποίος θα εξασφαλίσει στην πόλη προνομιακό ορισμό¹⁵. Το 1449 η Άρτα θα περιέλθει στους Οθωμανούς και το 1460 θα κατανικήσουν τον τελευταίο θύλακα αντίστασης στις βόρειες περιοχές της Ηπείρου, τον Γεώργιο Καστριώτη (Σκεντέρμπεη). Το 1499 θα καταληφθεί από τους Τούρκους και η τελευταία από τις πόλεις του εσωτερικού της Ηπείρου, το Δυρράχιο. Στα παράλια, όμως, της Ηπείρου πολλές πόλεις παραμένουν στα χέρια των Βενετών, όπως, ο Βουθρωτός, η Πάργα, η Σαγιάδα, κ. ά. Οι διαμάχες και οι πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ Βενετών και Τούρκων στα παράλια, κυρίως, της Ηπείρου θα είναι συνεχείς για τους επόμενους αιώνες και σε αυτές θα αναμειγνύονται - άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο - οι Έλληνες της περιοχής. Στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στον χώρο της Ηπείρου δεσπόζει η μορφή του Αλή Πασά. Εκμεταλλευόμενος την αδυναμία της κεντρικής εξουσίας, ο Αλή, θα δημιουργήσει ένα «κράτος» μέσα στην ίδια την Οθωμανική αυτοκρατορία, θα επιβάλλει την τάξη στην περιοχή του, θα πραγματοποιήσει δημόσια έργα, θα βοηθήσει το εμπόριο και την βιοτεχνία. Την ίδια, όμως, περίοδο θα αυξηθεί και η καταπίεση σε βάρος των υποδούλων πληθυσμών. Η Πύλη αντέδρασε γύρω στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 20ου αιώνα και τελικά, το 1820, κατάφερε να εξολοθρεύσει αυτόν τον ισχυρό τοπάρχη. Στην Ελληνική επανάσταση του 1821 η Ήπειρος δεν έλαβε μέρος. Το 1854 θα ξεσπάσει μια αποτυχημένη, τελικά, επανάσταση στον χώρο της Ηπείρου, ενώ το 1881 θα παραχωρηθεί η Άρτα στην Ελλάδα. Τελικά, με τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913, θα παραχωρηθεί στην Ελλάδα το κομμάτι της Ηπείρου που κατέχει ως τις μέρες μας.¹⁶

Προτού μιλήσουμε για την πολιτική διαίρεση στην οποία υπέβαλλαν τον χώρο της Ηπείρου οι Οθωμανοί, καλό θα ήταν να εξηγήσουμε κάποιους όρους του οθωμανικού διοικητικού συστήματος. Σε γενικές, λοιπόν, γραμμές, η υψηλότερη βαθμίδα του τουρκικού διοικητικού συστήματος ήταν, μέχρι την περίοδο της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους, τα δυο μεγάλα γεωγραφικά διαμερίσματα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, τα Μπεηλερμπεηλίκια (Beylerbeyilik), αυτό της Ευρώπης (Rumeli) και αυτό της Ασίας (Anadolu) τα οποία είχαν από ένα διοικητή που ονομάζονταν «μπεηλέρμπεης». Αργότερα, τα μπεηλερμπεηλίκια χωρίστηκαν σε μικρότερα κομμάτια και το 1566 υπήρχαν 16 ή 18 από αυτά. Μέχρι το 1610 έγινε νέα διαίρεση και τα μπεηλερμπεηλίκια όχι μόνο έφτασαν τα 36 αλλά και μετονομάστηκαν σε Βιλαέτια ή Εγιαλέτια (Eyalet). Υποδιαίρεση του Βιλαετιού ήταν το Σαντζάκι, μια αρκετά εκτεταμένη διοικητική περιφέρεια που είχε διοικητή τον «σαντζάκμπεη» (Sancak Bey). (Στη τουρκική γλώσσα Sancak σημαίνει «σημαία»). Η αμέσως μικρότερη διοικητική μονάδα, στα πλαίσια του σαντζακιού ήταν ο καζάς, δηλαδή η πόλη και η γύρω από αυτήν περιοχή. Διοικητής του καζά ήταν ο «Σούμπασης» που από τον 17^ο αιώνα ονομάζεται και «Βοεβόδας». Τέλος, στη βάση της πυραμίδας βρίσκονταν τα διάφορα χωριά.¹⁷

¹⁵ Ασδραχάς, Σπ. Π. : Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15^{ος} - 19^{ος} αιώνας), Αθήνα 1979, σ. 214, 250 (σημ. 163).

¹⁶ Παπαγεωργίου, Κ. Α.: Η Ηπειρο-Θεσσαλική επανάσταση του 1854, Ηπειρωτική Εστία, τ. 30 (1854), σσ. 945 - 948 / Αραβαντινός, Σπ. Π. : Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή, Αθήναι 1895 / Αμαντος, Κ.: Η αναγνώριση υπό των μωαμεθανών θρησκευτικών και πολιτικών δικαιωμάτων των χριστιανών και ο διορισμός του Σινάν Πασά, Ηπειρωτικά Χρονικά, τ. 5 (1930), σ. 197 - 210 / Σφήκας, Κ. Γ.: Το ταχυδρομείο του Αλή Πασά, Ηπειρωτική Εστία, τ.19 (1953), σσ. 1133 - 1136 / Inalcik, H. : Arnawutluk, Encyclopedie de l' Islam, τόμ. Α', 1960, σ. 674 - 675 / Δημητριάδης, Ευάγγ. Π. : Κοινωνικός σχηματισμός και πολεολογικός χώρος. Είκοσι οικισμοί της επαρχίας Κόνιτσας Ηπείρου, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 80 - 93 / Nicol, D. M.:The Despotate of Epiros, 1267-1479, Cambridge, 1984, pp. 150 - 153, 160, 189.

¹⁷ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 1974, τ. Ι', σσ. 30 - 31 .

Σίγουρα, κατά την πολύχρονη παραμονή της κάτω από την οθωμανική κυριαρχία η Ήπειρος γνώρισε διάφορες διοικητικές μεταβολές και τα όρια των διαφόρων σαντζακιών μετακινούνταν συνεχώς. Περί το 1540 θα γίνει και η τελευταία μεγάλη διοικητική αλλαγή στο χώρο της Ηπείρου. Το σχήμα που δημιουργήθηκε, διατηρήθηκε ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Στο χώρο αυτό, λοιπόν, δημιουργήθηκαν τρία σαντζάκια (δες παρακάτω πίνακα 1): το σαντζάκι των Ιωαννίνων, με πρωτεύουσα τα Ιωάννινα, το σαντζάκι του Δελβίνου με πρωτεύουσα το Αργυρόκαστρο και, τέλος, το σαντζάκι της Αυλώνας με πρωτεύουσα το Μπεράτι. Κάθε σαντζάκι είχε δικό του διοικητή, μέχρι που ο Αλή Πασάς των Ιωαννίνων από το 1788, ενοποίησε τα τρία σαντζάκια σε μια διοικητική περιφέρεια, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, τοποθετώντας στις έδρες των σαντζακιών συγγενικά του πρόσωπα. Μετά το θάνατο του Αλή Πασά η χωριστή διοίκηση επανήλθε στα τρία σαντζάκια. Μετά το 1822 η Ήπειρος εμφανίζεται σαν ενιαία, πάλι, διοικητική περιφέρεια, ο διοικητής της εδρεύει στα Ιωάννινα και φέρει τον τίτλο «βαλής των Ιωαννίνων, Δελβίνου και Αυλώνας». Έτσι, αυτομάτως, χάνουν και την αξία τους οι διοικητές των άλλων δυο σαντζακιών αφού αυτός αναλαμβάνει όλες τις διοικητικές εξουσίες της Ηπείρου. Παρά ταύτα δεν παύουν να υπάρχουν οι διοικητές και των άλλων δυο σαντζακιών. Ο τίτλος αυτός θα μετατραπεί σε «στρατηγός» ως το 1845-1846, οπότε και θα εφαρμοστούν και αρχές του Τανζιμάτ στην Ήπειρο.¹⁸

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Βιλαέτι Ιωαννίνων (γενική διοίκηση), περίοδος 1830-1867. Πληθυσμός κυριότερων «αστικών κέντρων»

Σαντζάκια (Διοικήσεις)	Καζάδες (Υποδιοικήσεις)	Κυριότεροι οικισμοί	Αριθμός οικογενειών κατά εθνότητα*				
			X	T	I	Σύνολο	
1. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	1. Άρτας	Άρτα (έδρα)	710	240	160	1110	
	2. Πρεβέζης	Πρέβεζα (έδρα)	800	120		920	
	3. Ιωαννίνων	Ιωάννινα (έδρα)	2400	850	343	3593	
	4. Κονίτζης	Κόνιτζα (έδρα)	219	360		579	
			Λιακοβίκι	25	500		525
			Σαμαρίνα (κόμη αυτοδιοίκητη)	700			700
	5. Γρεβενών	Γρεβενά (έδρα)	175	53		228	
			Αβδέλλα	450			450
			Περιβόλι	680			680
	6. Μετσόβου	Μέτσοβο (έδρα)	854			854	
Μερικό Σύνολο			7013	2123	503	9639	
	1. Φαναρίου ή Πάργας	Πάργα	150	140		290	

¹⁸ Pouqueville, F. : Voyage dans la Grece, Paris 1820, τ. Α' , σ.191, 308, 353, - τ. Β' σ. 388, - τ. Γ'. σ. 378 / Αραβαντινός, 1856, ο.π., τ. Α' , σ.164, 173, 249, 305, 307 / Evliya, Celebi : Seyahatnamesi, Istanbul, 1898-1938, τ. Η' , σ. 683, 689, (Εκδότης ο Δζεβδέτ πασάς) / Parry, V. : «Ayas Pasha», Encyclopedie de l' Islam, τ. Α', 1960, σ. 802 / Todorov, N. - Velkov, A. : Situation demographique de la peninsule balkanique (fin du XVe s. - debut du XVIe s.), Σόφια 1988 / Κοκολάκης, 1993, ό. π., σσ. 115 - 121 / Parry, V. : «Ayas Pasha», Encyclopedie de l' Islam, τ. Α', 1960, σ. 802 .

2. ΔΕΛΒΙΝΟΥ	2. Μαργαριτίου	Μαργαρίτι (έδρα)	19	100		119
		Μαζαρακιά		250		250
	3. Παραμυθιάς	Παραμυθιά (έδρα)	98	180		278
	4. Φιλιατών	Φιλιάτες	30	200		230
		Κονίσπολη		250		250
		Πλισιβίτσα	250			250
	5. Δελβίνου	Δέλβινον (έδρα)	300	150		450
		Σουλιάταις		320		320
		Μπόρτζι		230		230
		Πιτζάρι		300		300
	6. Αργυροκάστρου	Αργυροκάστρον (έδρα)	250	2000		2250
		Λιμπόχοβον	80	500		580
Μερικό Σύνολο			1177	4620		5547
3. ΑΥΛΩΝΟΣ	1. Πωγωνιανής	Βοστίνα (νυν έδρα)	45	100		145
	2. Τεπελένης	Τεπελένη (έδρα)	20	230		250
		Μαλέσοβον	535	30		565
	3. Πρεμεπτής	Πρεμεπή (έδρα)	122	12		134
	4. Αυλώνος	Αυλών (έδρα)	46	310		356
		Δουκάταις		270		270
		Κούδεσι		300		300
		Τσιμοχθίνα		400		400
	5. Μπερατίου	Μπεράτι	460	830		1290
		Πλιανισνίκι		230		230
	6. Μαλακάστρας	Οσμανζέζα		250		250
		Φράταρι		266		266
	Μερικό Σύνολο			1228	3228	503
Γενικό Σύνολο			9418	9971	503	19892

Πηγή : Αραβαντινός, 1856, ό.π., σ. 320 - 393 .

* Χ= Χριστιανικές, Τ= Τουρκικές, Ι= Ισραηλιτικές

3. ΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ . Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ (1650-1850).

Μια σημαντική πηγή για την εξέταση του ιστορικού γίνεσθαι (πολιτικού, κοινωνικού, πολιτιστικού, κ.τ.λ.) στο χώρο της Ηπείρου για τα έτη 1650-1850, είναι και τα περιηγητικά κείμενα. Καλό θα ήταν, λοιπόν, να αναφερθούν λίγα λόγια για το «κύμα των περιηγητών» που αυτή την εποχή πραγματικά, οργώνουν όλη την Ελληνική χερσόνησο και όχι μόνο το διαμέρισμα της Ηπείρου, η οποία - για τους περισσότερους από αυτούς - αποτελεί μάλλον ένα σύντομο σταθμό παρά σκοπό του ταξιδιού τους.

Κατ' αρχήν θα πρέπει να μιλήσουμε για το «ποιόν» αυτών των ανθρώπων. Να πούμε λίγα λόγια και να αναφέρουμε κάποια κοινά χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους. Κατόπιν, θα αναφέρουμε κάποια βιογραφικά στοιχεία για τον καθένα, για να τους γνωρίσουμε όλους, ιδιαίτερα. Σωστό, λοιπόν θα ήταν να δούμε τι είδους άνθρωποι ήταν οι περιηγητές, με τι ασχολούνταν και από ποιες χώρες προέρχονταν.

Αυτοί, λοιπόν, οι άνθρωποι ήταν ως προς το επάγγελμα, έμποροι, επιστήμονες (γεωγράφοι, βοτανολόγοι, γιατροί, κ.ά.), απεσταλμένοι ευρωπαϊών ηγεμόνων, κατάσκοποι, αλλά και τυχοδιώκτες, εξωμότες, πλούσιοι που ήθελαν, απλά, να ταξιδεύουν, ποιητές ή και απλοί άνθρωποι. Προέρχονταν από όλες τις χώρες της «πολιτισμένης» Δυτικής Ευρώπης και κυρίως από την Αγγλία και τη Γαλλία. Υπήρχαν, όμως, και περιηγητές που προέρχονταν από την Ιταλία, την ίδια την Οθωμανική αυτοκρατορία, την Ισπανία, την Ολλανδία, την Γερμανία, και από τη Σουηδία¹⁹.

Οι λόγοι που ώθησαν αυτούς τους ανθρώπους στα ταξίδια και ειδικότερα στην περιήγηση του Ελληνικού χώρου, είναι ποικίλοι. Λόγοι ρομαντισμού, καθώς έβλεπαν την Ελλάδα σαν την κοιτίδα του Ευρωπαϊκού πολιτισμού, σε συνδυασμό με τις κλασικές επιστήμες που αναβίωναν στην Ευρώπη, λόγοι αρχαιολατρίας, αλλά και αρχαιοκαπηλίας ήταν επίσης από τις βασικές αιτίες του περιηγητισμού. Άλλες αιτίες ήταν η αναζήτηση της περιπέτειας σε ένα χώρο της Ευρώπης που ήταν κατά πολύ άγνωστος (ή καλύτερα γνωστός μέσα μόνο από τα βιβλία των αρχαίων συγγραφέων), ο τυχοδιωκτισμός από άτομα που πίστευαν ότι στη χώρα τους δεν έχουν κανένα ευοίωνο μέλλον και ελπίζουν ότι σε μια υποανάπτυκτη περιοχή όπως τα Βαλκάνια, οι ευκαιρίες εύκολου πλουτισμού ήταν πάρα πολλές. Δεν πρέπει να λησμονούμε και εκείνους που περιηγήθηκαν την Ελλάδα, εκτελώντας κάποια «μυστική» αποστολή της χώρας από την οποία προέρχονταν, και η οποία είχε πολιτικά και στρατιωτικά συμφέροντα σε αυτή την περιοχή της Μεσογείου. Σε αυτές τις αιτίες θα μπορούσαμε να προσθέσουμε αρκετές άλλες, όπως τα εμπορικά συμφέροντα που οδηγούσαν από αγορά σε αγορά τον εμπορευόμενο, επίσης την αιχμαλωσία (που αυτομάτως σήμαινε την ακούσια μετακίνηση του ατόμου σε διάφορες περιοχές μέχρι να φτάσουν τα λύτρα από το εξωτερικό που θα του χάριζαν την ελευθερία του), την απλή στάση σε ένα τόπο με σκοπό την συνέχιση του ταξιδιού σε κάποια άλλη χώρα ή περιοχή κ. ά.²⁰

Τα περισσότερα περιηγητικά κείμενα που αναφέρονται εκτενώς στην Ελλάδα, προέρχονται, κυρίως από τη δεύτερη πεντηκονταετία του 18^{ου} αιώνα και την πρώτη πεντηκονταετία του 19^{ου} αιώνα. Αυτό ισχύει και για το χώρο της Ηπείρου. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι δεν υπήρξαν περιηγητές και στους προηγούμενους αιώνες. Σε αυτά, όμως, τα κείμενα, οι πληροφορίες για τον Ελληνικό χώρο είναι διάσπαρτες και μεμονωμένες. Η έκτασή τους, επίσης, ποικίλλει από μερικές γραμμές έως κάποιες σελίδες μέσα στο σύνολο του έργου. Ο 18^{ος} αιώνας θα σημάνει την αρχή ενός ρεύματος Ευρωπαϊών περιηγητών που προς το τέλος του αιώνα θα διογκωθεί και θα μετατραπεί σε «ποτάμι». Λογικό είναι να αναρωτηθεί κανείς, γιατί αυτή την εποχή οι Ευρωπαίοι θα στραφούν στην περιήγηση του ελληνικού χώρου και τη συγγραφή πονημάτων - συνήθως αρκετά εκτεταμένων σε τόμους - όπου πραγματεύονται κάθε πτυχή της ζωής του σύγχρονου σε αυτούς Έλληνα. Οι λόγοι είναι πολλοί και διάφοροι. Εδώ θα αρκεστούμε να αναφέρουμε, όπως και προηγούμενα, το πολιτιστικό στοιχείο που επηρέαζε βαθύτατα κάθε μορφωμένο Ευρωπαίο. Η ιδέα της κλασικής Ελλάδας σχεδόν πάντα επηρέαζε θετικά τους Ευρωπαίους της εποχής και παρακινούσε πολλούς από αυτούς στην εξόρμηση και περιήγηση του χώρου. Μερικές, όμως, φορές, αυτή η ιδέα και η αγάπη για την κλασική Ελλάδα έφτανε στα όρια της ονειροπόλησης για το χώρο, πράγμα που επιδρούσε αρνητικά όταν αυτού του είδους οι περιηγητές διέτρεχαν τον ελληνικό χώρο, κατά το 18^ο και το 19^ο αιώνα, και διαπίστωναν ότι τα πράγματα δεν ήταν έτσι όπως τα φαντάζονταν. Αποτέλεσμα αυτής της διάψευσης των ονείρων τους ήταν κρίσεις και συμπεράσματα, το λιγότερο, προσβλητικά και, πολλές φορές, κακοήθη, για τους Έλληνες

¹⁹ Σιμόπουλος, Κ. : Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ. - 1700, Αθήνα 1981, τόμ. Α, σ. 9-13 .

²⁰ Μακρής - Παπαγεωργίου, 1990, σ. 125 .

που διαβιούσαν κάτω από τον Τουρκικό ζυγό²¹. Ειδικά στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, άρχισε να διαμορφώνεται και το φιλελληνικό κίνημα στον ευρωπαϊκό χώρο, παράγοντας αρκετά σημαντικός ειδικά για όσους περιηγήθηκαν τον ελληνικό χώρο τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Η στροφή των ξένων περιηγητών, κυρίως στον ελληνικό χώρο, έχει επίσης ρίζες ωφελιμιστικές, είτε αυτό σημαίνει άσκηση εμπορίου στο χώρο, είτε αποκόμιση επιστημονικών γνώσεων, είτε αρχαιοκαπηλία (που μάλιστα φτάνει στα όρια του ανταγωνισμού, ειδικά μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα).

Απ' την άλλη, στον ευρωπαϊκό χώρο έχει ήδη αρχίσει να διαμορφώνεται, αργά αλλά σταθερά, ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό που, κυριολεκτικά, διψάει για να διαβάσει και να μάθει για το χώρο της «Ελλάδας». Τα περιηγητικά κείμενα και οι εντυπώσεις, όσο φτάνουμε προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα είναι πραγματικά πολυζήτητα, όχι μόνο από τους επιστήμονες και τους λογοτέχνες αλλά και από τον απλό λαό²². Μέσα από αυτές τις εκδόσεις ο ευρωπαίος μπορεί πολύ καλά να γνωρίσει την Ελληνική Ανατολή, καθώς όλες οι πτυχές του χώρου, όλες οι εκδηλώσεις και οι εκφράσεις της ζωής του σύγχρονου Έλληνα περιγράφονται μερικές φορές με καταπληκτικές λεπτομέρειες²³. Επίσης, δεν είναι λίγες οι φορές όπου παρατίθενται σχεδιάσματα, τοπογραφικές απεικονίσεις και χάρτες (άλλοτε με μεγαλύτερη και άλλοτε με μικρότερη λεπτομέρεια).²⁴

Ο 19^{ος} αιώνας, ήδη από τα πρώτα του χρόνια, θα γιγαντώσει το προς την Ελλάδα περιηγητικό ρεύμα. Οι περισσότεροι τώρα περιηγητές προέρχονται από το χώρο της Αγγλίας. Αυτό οφείλεται σε πολιτικούς κυρίως λόγους καθώς μετά την κήρυξη του Γαλλο-τουρκικού πολέμου το 1799, οι Γάλλοι ήταν ανεπιθύμητοι στο χώρο από τους Τούρκους²⁵. Δεν μπορούμε όμως να αποκλείσουμε και το μορφωτικό επίπεδο των Άγγλων που ήταν σαφώς στραμμένο προς την αρχαιοελληνική παιδεία, καθώς και στην αρχαιολογία. Επίσης πρέπει να μνημονεύσουμε και λόγους οικονομικούς, καθώς το εμπόριο ήταν μια από τις πρωταρχικές ασχολίες του άγγλου αστού, που τώρα βλέπει να του ανοίγονται όλο και περισσότερο οι αγορές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Φυσικά, δεν λείπουν και αυτοί που έβλεπαν το ταξίδι στην Ελλάδα σαν ένα τολμηρό εγχείρημα, έναν άθλο που κάποιος έπρεπε να υπερνικήσει αν ήθελε να γίνει μέλος στο Athenian Club, τη λέσχη στην οποία αυτομάτως εγγραφόταν, όποιος είχε ταξιδέψει στην Αθήνα, απολαμβάνοντας τιμές στους πνευματικούς κύκλους του Λονδίνου²⁶.

Αυτή την εποχή, ειδικά, οι περιηγητές πλέον δεν είναι περαστικοί από το χώρο και δεν τον χρησιμοποιούν σαν σταθμό για να περάσουν κατόπιν σε άλλη χώρα. Αντίθετα, η περιήγησή τους συνήθως κρατάει πάνω από ένα χρόνο. Μερικοί μάλιστα διαμένουν στο χώρο και περισσότερα χρόνια όπως ο Άγγλος William Leake που έμεινε στην Ελλάδα πέντε χρόνια ή ο Γάλλος Fr. Rouquerville που έμεινε στην Ελλάδα δέκα χρόνια! Αυτού του είδους οι άνθρωποι είναι αρκετά εύποροι, διαθέτουν κοινωνική θέση στη χώρα τους και γνωριμίες που τους επιτρέπουν να συνδιαλλαγούν με τις κατά τόπους οθωμανικές αρχές ώστε να

²¹ Gell, William: Narrative of a journey in the Morea, London 1823 / Bartholdy, Jacob Salomon : Voyage en Grece fait dans les annes 1803-1804, Berlin 1805 / Thornton, Thomas: 'Etat actuel de la Turquie, Traduit de l' Anglais, Paris 1812.

²² Jorga, N.: Ges voyageurs Francais dans l' orient Europeen, a' Paris 1928 / Frieseman : Description historique et geographique de l' Archipel...Newied sur le Rhin 1789.

²³ The travels of the late Charles Thompson Esq... Reading 1752 / Voyage litteraire de la Grece, ou lettres sur les Grecs, anciens et modernes avec un parallele de leurs moeures, par M. Guys, secretaire du Roi,...A' Paris 1783 / Breve descriptione dell' Arcipelago e particolarmente dello diciotto isole sottomesse l' anno 1771 al dominio Russo del Conte Pash di Krienen...In Livorno 1773.

²⁴ Travels in Asia Minor or an account of a tournament at the expens of the Society of Dilettanti by Richard Chandler, Oxford 1774 / Choiseul - Gouffier : Voyage pittoresque de la Grece, Paris 1782, 1809, 1822 / Εκδόσεις Ολκός : Τόπος και εικόνα, Χαρακτικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα, 18^{ος} αιώνας, τ. Γ', Αθήνα 1979 - τ. Ε', Αθήνα 1983 - τ. ΣΤ', Αθήνα 1983.

²⁵ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 1975, τ. ΙΑ', σσ. 388-389.

²⁶ William Mac Michael: The Gold Headed cane, London, 1878, pp. 157-158.

επιτύχουν ένα πιο άνετο ταξίδι. Τώρα πια δεν περιορίζονται μόνο στον παραλιακό χώρο αλλά ταξιδεύουν και στις ορεινές περιοχές της χώρας που δεν είχαν περπατηθεί πριν από άλλους περιηγητές. Όλοι προβαίνουν στη συγγραφή και στην έκδοση των εντυπώσεών τους αλλά δεν μένουν εκεί. Τώρα πια γίνονται μελέτες, όχι μόνο γεωγραφικές ή αρχαιολογικές αλλά και γλωσσολογικές, λαογραφικές, στατιστικές (!), ακριβείς χαρτογραφήσεις κ.ά.²⁷. Μέσα σε αυτά τα κείμενα, προβάλλεται όλος ο Ελληνισμός που ζει και υποφέρει κάτω από την οθωμανική εξουσία, αποκαλύπτονται οι αλλαγές που έχουν συντελεστεί και η αναγεννησιακή στροφή που είναι τα προεόρτια της μεγάλης επανάστασης μέσα στην τρίτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Όπως λέει και ο Σιμόπουλος «...Μέσα από τα κείμενα των περιηγητών αναδύεται ένας κόσμος με εκχειλιζουσα ζωτικότητα, ώριμος και διαποτισμένος από το δημοκρατικό πνεύμα που γαλβανίστηκε στα πλαίσια των διαφόρων ενοτήτων, κοινοτικών, συντεχνιακών, εμποροναυτικών, στρατιωτικών κ.τ.λ., όπως δημιουργήθηκαν κι άνθησαν στο χώρο της δουλείας»²⁸.

Ειδικότερα, στο χώρο της Ηπείρου, που μας ενδιαφέρει άμεσα, ξέρουμε ότι πλήθος από περιηγητές την επισκέφτηκαν στα χρόνια 1650-1850. Οι περισσότεροι από αυτούς συναντώνται στη εικοσαετία 1795 - 1815, εποχή που μεσουρανούσε το άστρο του Αλή Πασά, όχι μόνο στην Ήπειρο αλλά και στον ευρύτερο ελλαδικό κορμό.²⁹ Όλοι οι περιηγητές άφησαν γραπτές τις αναμνήσεις τους, άλλοι με μεγαλύτερη λεπτομέρεια και άλλοι με μικρότερη. Κυρίως η προσοχή μας στρέφεται σε μια ομάδα 13 περιηγητών, οι οποίοι, σχεδόν στο σύνολό τους, έκαναν μια εκτενή περιήγηση στον χώρο της Ηπείρου, άλλοτε σαν μέρος ενός ευρύτερου ταξιδιού στον ελληνικό χώρο και άλλοτε σαν μέρος ενός ταξιδιού στην Δυτική, κυρίως, Ελλάδα. Ξεκινώντας χρονικά από τον παλαιότερο (που σημειωτέον δεν είναι δυτικοευρωπαίος αλλά Οθωμανός), οι αναφορές μας θα γίνονται στους εξής:

1) Εβλιγιά Τσελεμπί (Enliya Mehmet Zilh) : Ήταν γιος του Ντερβίς Μεχμέτ Ζιλλή. Ο πατέρας του ήταν αρχιχρυσοχόος της αυλής και υπηρέτησε 10 σουλτάνους . Πέθανε τον Ιούλιο του 1648 . Η μητέρα του καταγόταν από τον Καύκασο και ο μικρός Εβλιγιά γεννήθηκε στις 25 - 3-1611. Παρακολούθησε επτά χρόνια εγκύκλια μαθήματα σε ένα μεντρεσέ, έμαθε απ' έξω το κοράνι και κατόπιν πήγε στη σχολή του παλατιού, το γνωστό Τορκαρί, όπου συνέχισε τις σπουδές του. Η κλίση του για τα ταξίδια φάνηκε ήδη από το 1630, οπότε και για δέκα χρόνια θα περιηγηθεί την Πόλη και τα περίχωρά της. Τις εντυπώσεις του θα καταγράψει στο πρώτο του βιβλίο. Το 1645 πήρε μέρος στον πόλεμο της Κρήτης και παραβρέθηκε στην άλωση των Χανίων. Το επόμενο έτος θα επισκεφτεί ως τελώνης την Α Μικρά Ασία (2^ο βιβλίο). Στο τρίτο του βιβλίο θα περιγράψει τα ταξίδια του την κεντρική Ασία, την Συρία, την Παλαιστίνη και την σημερινή Βουλγαρία. Το τέταρτο βιβλίο του αναφέρεται στην κεντρική Μικρά Ασία και στη Βαγδάτη . Το πέμπτο και το έκτο βιβλίο του αναφέρονται γενικά στις χώρες της Σερβίας, της ΒΑ Μακεδονίας, της Αυστρίας, της Βενετίας. Μάλιστα λέει ότι έφτασε μέχρι την Ολλανδία και τη Σουηδία (!), πράγμα αδύνατον και υπερβολικό. Το έβδομο βιβλίο του αναφέρεται στις περιοχές στις ευρωπαϊκές χώρες που βρέχονται από τη Μαύρη Θάλασσα. Μετά πέρασε στην Κασπία και το 1666 έφτασε στο Αζόφ. Το όγδοο βιβλίο του αναφέρεται ολόκληρο στον Ελληνικό χώρο. Στις 26-12-1667 ξεκίνησε από την Πόλη και επέστρεψε πάλι στις 28-12-1670. Τον χώρο της Ηπείρου τον

²⁷ Dodwell, Edward : A classical and topographical tour through Greece , during the years 1801, 1805 and 1806, London 1819 / Pouqueville, Fr. Ch. H. L. : Voyage dans la Grece, comprenant la description ancienne et moderne de l' Epire, de l' Illyrie Grecque, de la Macedoine Cisaxienne ,...Paris 1820 / Travels in Northern Greece by William Leake late lieutenant of the Royal Artillery, Hon. D. C. L. In the University of Oxford , F. R. S. One of the Vice - Presidents of the Royal Society of Literature , and of the royal Geographical Society, member of the Royal Academy of Sciences of Berlin, and corresponding member of the Royal Institute of Paris, τ. Δ', London 1835.

²⁸ Σιμόπουλος, τόμ. Γ1, σ. 20 .

²⁹ Μακρής - Παπαγεωργίου, 1990, σ. 125-126 / Σκιώτης, Δ. Ν. : Από ληστής, Πασάς : πρώτα βήματα στην άνοδο του Αλή Πασά των Ιωαννίνων (1750-1784), Θησαυρίσματα, 6 (1969), σ. 257- 290 / Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 1975, τ. ΙΑ', σσ. 379-382, 388-391, 405-408, 414-415.

περιγράφει από την σελίδα 637 (Πρέβεζα) ως τη σελίδα 735 (Αχρίδα). Στα δύο τελευταία του βιβλία περιγράφει τα ταξίδια του στη Δ Μικρά Ασία, τα Ελληνικά νησιά κοντά στις ακτές της Μικράς Ασίας, την Αραβία, την Αίγυπτο, το Σουδάν και την Αιθιοπία. Πρέπει να πέθανε περί το 1682³⁰.

Μάλλον δεν πρέπει να είχε προλάβει να επεξεργαστεί το έργο του όταν πέθανε γιατί υπάρχουν αρκετά κενά . Πιθανόν καθώς ταξίδευε κρατούσε σημειώσεις. Πρέπει να έγραψε το έργο του για να τέρψει και να διδάξει τους αναγνώστες του. Πολλές φορές είναι υπερβολικός³¹. Στον τόμο που ασχολείται με την Ελληνική χερσόνησο υπάρχουν πολλές ανακρίβειες σχετικά με την αρχαιοελληνική ιστορία . Υπερεκτιμά τις λαϊκές παραδόσεις και τις παρουσιάζει σαν ιστορικά γεγονότα. Προσφέρει σημαντικό υλικό για την περιοχή και την ζωή κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας. Είναι πιστός στη θρησκεία του και περιφρονεί τους αλλόθρησκους, συμπεριλαμβανομένων και των χριστιανών. Χαρακτηριστικά, τους Έλληνες τους αποκαλεί «κιαφίρ», δηλαδή «άπιστους». Σημειώνει κάθε πληροφορία όπως την ακούει και την παραθέτει χωρίς σχόλια. Παραθέτει πολλούς αριθμούς, ειδικά όταν φτάνει στις πόλεις. Γενικά, το έργο του είναι ανεκτίμητης αξίας για την ιστορία της Ελλάδας και γενικά της περιοχής.³²

2) Bellin : Για τον συγκεκριμένο περιηγητή γνωρίζουμε ότι ήταν ναυτικός . Συγκεκριμένα, ήταν αξιωματικός του Γαλλικού ναυτικού και δημιούργησε σχέδια και χάρτες λιμανιών (1775), δίνοντας, παράλληλα πληροφορίες για αυτά τα μέρη. Ο Bellin ταξίδεψε και στην Ελλάδα.³³

3) Οι Faucherot - Fauvel : Ο Faucherot ήταν βοηθός του περιηγητή Choiseul - Gouffier που είχε επισκεφτεί την Ελλάδα γύρω στο 1776. Όταν όμως διαπίστωσε ότι του έλειπε υλικό από την Πελοπόννησο, την Στερεά Ελλάδα και τη Δυτική Ελλάδα για να συμπληρώσει το Β΄ τόμο του έργου του «Εικονογραφημένο ταξίδι στην Ελλάδα», αντί να κάνει ο ίδιος το ταξίδι, έστειλε το 1780 τον Faucherot και τον ζωγράφο Louis Francois Sebastian Fauvel που ήταν 27 χρόνων τότε. Αυτοί οι δύο δεν δημοσίευσαν κάποια μελέτη για το έργο τους . Αντίθετα, έστειλαν επιστολές στον εντολοδότη τους από τις οποίες γνωρίζουμε και την κίνησή τους στην Ελλάδα .³⁴

4) Andre Grasset Saint - Sauveur : Γεννήθηκε στον Καναδά το 1751 και ήταν στην Κέρκυρα το 1781, ως γραμματέας του πατέρα του , που ήταν τότε πρόξενος της Γαλλίας στα Επτάνησα . Διαδέχτηκε τον

³⁰ Δημητριάδης, Β. : Η κεντρική και η Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή , Θεσσαλονίκη 1973, σ. 1-4.

³¹ Δημητριάδης, Β., 1973, σ. 5-7.

³² Σιμόπουλος, 1981, τ. Α΄, σ. 583-584 . (Γενικά για το έργο δεν υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, καθώς υπάρχουν πολλά ακόμα να μάθουμε για τη ζωή και το πολύτιμο έργο που μας άφησε. Προς το παρόν χρήσιμα, εκτός από τα παραπάνω, είναι τα εξής: Σούλης, Χρ. Ι.: Ταξίδι Τούρκου Περιηγητού στην Ήπειρο, Ηπειρωτικά Γράμματα, 1(1944), τ.5, σ. 162-166, τ. 6 , σ. 197-200, τ. 7, σ. 246-252 / Μοσχόπουλος, Ν.: Η Ελλάς κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή : μια τουρκική περιγραφή της Ελλάδας κατά τον ΙΖ΄ αιώνα. Κριτική ανάλυσις, μετάφρασις και έλεγχος του «Οδοπορικού» σεγιαχατναμέ του Τούρκου περιηγητού, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, τ. ΙΔ΄ (1938), σ. 486-514, τ. ΙΕ΄ (1939), σ. 45-181, τ. ΙΣΤ΄, σ. 321-363 / Πάλλης, Α. Α.: Σελίδες από τη ζωή της παλιάς γενιτισαρκικής Τουρκίας κατά την περιγραφή του Τούρκου περιηγητή του ΙΖ΄ αιώνα Εβλιγιά Τσελεμπή, Αθήνα 1941 / Μπίρης, Κώστας: Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην πόλη της Αθήνας, Ηώς, Σεπτ. - Οκτ. 1947, σ. 22-23 / Μπίρης, Κώστας: Τα Αττικά του Εβλιγιά Τσελεμπή, Τα Αθηναϊκά, τευχ. 6, 1957, σ. 3-19 και τευχ. 7, 1957, σ. 3-18 / Μπίρης, Κώστας : Τα Αττικά του Εβλιγιά Τσελεμπή : Αι Αθήναι και τα περίχωρά των κατά τον 17^ο αιώνα, Αθήναι 1959 / Τζώρτζογλου, Δημοσθ.: Τα περί Αθηνών κεφάλαια του Εβλιγιά Τσελεμπή, Ελληνικά, τ. Δ΄ (1931), σ. 11- 188 / Σπαθάρης, Ι. : Η Δυτική Θράκη κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή , περιηγητή του XVII αιώνας, Θρακικά, τ. Δ΄ (1933), σ. 113-128, τ. Ε΄(1934), σ. 179-217, τ. Ζ΄(1935), σ. 153-176, τ. Θ΄(1938), σ. 123-136 / Narrative of travels in Europe, Asia and Africa in the 17th century : by Evliya Effendi. Translated from the Turkish by Jojeph von Hammer, London 1846-1850 / Evliya Celebi : Seyahatnamesi (Istanbul 1898-1938), Εκδότης ο Δζεβδέτ πασάς.

³³ Το έργο του επιγράφεται ως : Bellin : Description géographique du golf de Venise et de la Moree. Avec de remarques pour la Navigation et des Cartes et Planes de l' Academie de Marine et de la Societe Royale des Londres , A Paris 1771. (στο εξής Bellin).

³⁴ Σιμόπουλος, 1973, τ. Β΄, σ. 439-443 / C. G. Lowe: Fauvel's first trip through Greece, Hesperia, τ. Ε΄, αρ. 2, Vienna 1936, σ. 212-213.

πατέρα του σε αυτή τη θέση το 1789, όπου και παρέμεινε έως το 1798. Γνώριζε, φυσικά, καλά τα Ελληνικά και περιηγήθηκε τα Επτάνησα και την παραλιακή Ήπειρο. Μας άφησε ένα τρίτομο έργο με τις αναμνήσεις του.³⁵

5) Xavier Scrofani : Είναι Σικελός και έζησε από το 1756 ως το 1837 . ήταν ιστορικός και οικονομολόγος και επισκέφτηκε όλο τον Ελληνικό χώρο. Η περιήγησή του άρχισε το καλοκαίρι του 1795 και μετά αποτύπωσε τις εντυπώσεις του σε ένα χρονικό, που είναι πλούσιο σε πληροφορίες, με παρατηρήσεις και σχόλια. Το χρονικό είναι ένα από τα σημαντικότερα του Ελληνικού χώρου, γιατί, πλην των άλλων, ιδιαίτερα στον τρίτο τόμο του έργου του παραθέτει και πολλά στατιστικά και αριθμητικά στοιχεία για την οικονομία των περιοχών που επισκέφτηκε. Το έργο του μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες.³⁶

6) Dodwell Ed.: Αυτός ο Άγγλος αρχαιολόγος με την κλασική παιδεία και την γνώση των πηγών, πραγματοποίησε δύο ταξίδια στην Ελλάδα, ένα το 1801 και το δεύτερο το 1805-1806 .Στα ταξίδια του τον συνοδεύει ο Ιταλός φίλος του και ζωγράφος, Romardi, ο οποίος φιλοτέχνησε τουλάχιστον 600 σχέδια για αυτό το σκοπό. Αλλά και ο ίδιος ο Dodwell έφτιαξε άλλα 400 σχέδια με αρχαιολογικά θέματα. Το χρονικό του, έχει έκταση 1.100 σελίδες και χωρίζεται σε δύο τόμους. Τα στοιχεία που μας δίνει είναι ανεκτίμητης αξίας, τόσο τα τοπογραφικά , όσο και τα αρχαιολογικά και τα στοιχεία για την καθημερινή ζωή των σύγχρονων του Ελλήνων. Ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για την ιστορία της Ελλάδας που παραθέτει ο περιηγητής καθώς υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας του γεγονότος, ήταν ή κλοπή των μαρμάρων του Παρθενώνα από τον Λόρδο Έλγιν, το 1801. Βέβαια, κατηγορεί την ενέργεια του συμπατριώτη του.³⁷

7) Leake W. M. : Γεννήθηκε στην Αγγλία το 1777 και σε ηλικία 17 χρονών κατατάχτηκε στο στρατό. Το 1799 ήταν ήδη λοχαγός και μέλος αποστολής στην Οθωμανική αυτοκρατορία προκειμένου να οργανώσουν το πυροβολικό της. Το 1801 θα φτάσει στην Αίγυπτο για χωρομέτρηση της χώρας. Το 1804 θα αναλάβει μια σημαντική αποστολή: Θα περιηγηθεί όλη τη δυτική Ελλάδα και κυρίως τις ακτές από την Αλβανία ως το Μοριά με σκοπό: α) να εντοπίσει όλα τα πιθανά σημεία που θα μπορούσαν να κάνουν μια απόβαση οι Γάλλοι, β) να συνεργαστεί με τις κατά τόπους τουρκικές αρχές για την οργάνωση και ενίσχυση της παραλιακής άμυνας, γ) να προχωρήσει στο εσωτερικό της χώρας και να επισημάνει τους δρόμους και τις διαβάσεις που οδηγούσαν προς την Κωνσταντινούπολη και το Μοριά, δ) να καλλιεργήσει φιλικές σχέσεις με τον Αλή Πασά και τέλος, ε) να συγκεντρώσει πληροφορίες στρατιωτικής και πολιτικής φύσεως για τους Ελληνικούς πληθυσμούς των περιοχών αυτών.

Αυτή ήταν η αφορμή για να αρχίσει τα ταξίδια του στον Ελλαδικό χώρο ο Άγγλος κατάσκοπος και να μας αφήσει τις εντυπώσεις του σε ένα θαυμάσιο, ογκωδέστατο, δεκάτομο έργο πολλών χιλιάδων σελίδων. Ως προς τη μόρφωσή του ήταν καλά εκπαιδευμένος, ευφυής και πλήρως καταρτισμένος σε σχέση με τις πηγές και τα κείμενα, τόσο τα Ελληνικά όσο και τα λατινικά. Καλός γνώστης της Ελληνικής γλώσσας, τόσο της αρχαίας όσο και της νέας, ήταν παρατηρητικότητας, λεπτολόγος και λεπτομερής στις παρατηρήσεις του. Πράγματι, το έργο του Άγγλου λοχαγού είναι μια επένδυση για την ιστορία της Ελλάδας αυτή τη

³⁵ Σιμόπουλος, 1973, τ. Β', σ. 504-628 / Grasset, Saint - Sauveur Andre : Voyage historique, Litteraire et Pittoresque dans les îles et possessions ci - devant venitiennes du Levant. Savoir: Corfou, Paxo, Bucintro, Parga, Prevesa, Vonizza, Saint - Maure, Thiaqui, Cephalonie, Zante, Strophades, Cerigo et Cerigotte ... A Paris , an VIII, τόμ. 3 (στο εξής : Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage...).

³⁶ Xavier Scrofani, Sicilien : Voyage en Grece, fait en 1794 et 1795,Paris et Strasbourg , an IX (1810). (στο εξής Scrofani) / Σιμόπουλος, 1973, τ. Β', σ. 629-785.

³⁷ Dodwell, Edward : A classical and topographical tour through Greece , during the years 1801, 1805 and 1806, London 1819 (στο εξής Dodwell) / Σιμόπουλος, 1974, τ. Γ1', σ. 144-179.

περίοδο. Ως προς την εργασία μας, μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα το τετράτομο έργο του που έχει σχέση με την περιήγησή του στο χώρο της Ηπείρου, που είναι και από τα πλέον σημαντικά³⁸.

8) Lord Byron και Hobhouse John Cam :Ο Λόρδος Βύρων γεννήθηκε το 1788 στο Λονδίνο. Τα παιδικά του χρόνια ήταν σκληρά και δύσκολα. Σε ηλικία 10 χρονών κληρονόμησε τον τίτλο του «λόρδου». Στο πανεπιστήμιο φάνηκε ο δύστροπος και ανεξάρτητος χαρακτήρας του. Σε αυτή την πρώιμη ηλικία το Λονδίνο ήταν για αυτό μια παρακμασμένη κοινωνία, πράγμα που τον οδήγησε στην ξενιτιά. Άρχισε τα ταξίδια τα ταξίδια του στην Μεσόγειο και την Ανατολή και βέβαια επισκέφτηκε και την Ελλάδα. Επέστρεψε στην Αγγλία το 1811 και απέκτησε δόξα και φήμη ως ποιητής και λόγω της σκανδαλώδους του ζωής. Η συντηρητική αγγλική κοινωνία θα τον διώξει πάλι, αυτή τη φορά οριστικά. Θα καταφύγει στην Ελλάδα όπου και θα πεθάνει.

Στο δεύτερο ταξίδι του στην Ελλάδα, κατά τα μέσα του 1809, τον συνόδευε και ο φίλος του Hobhouse J. C. . Ήταν πολύ καλοί φίλοι, σχεδόν συνομήλικοι και είχαν πολλά κοινά στον χαρακτήρα και στα ενδιαφέροντα. Ο Hobhouse J. C. Ήταν αριστοκράτης και ο κατοπινός λόρδος Broughton. Ήταν απόφοιτος του Κέιμπριτζ και αρχαιολάτρης. Περιόδευσε μαζί με τον φίλο του στην Ελλάδα μέχρι τα μέσα Ιουλίου του 1810, οπότε και ο Βύρων θα εγκατασταθεί στην Αθήνα ενώ ο δεύτερος θα επιστρέψει στην Αγγλία. Ο Hobhouse , αντίθετα με τον Βύρωνα , κρατούσε σημειώσεις από το ταξίδι τους και το χρονικό του τυπώθηκε σε δύο τόμους, συνολικά 1.100 σελίδων. Είναι γραμμένο σε επιστολές γιατί έτσι το έστειλε στο τυπογραφείο. Το έργο του είναι πολύ σημαντικό για τις πληροφορίες που δίνει για την εποχή³⁹.

9) Cockerell Ch. R. : Ήταν μέλος μιας ομάδας αρχαιοκαπήλων που συγκεντρώθηκε στην Ιταλία για να επιτελέσει έργο, όμοιο με αυτό του λόρδου Έλγιν. Σκοπός της εταιρείας αυτής ήταν η διενέργεια ανασκαφών στον Ελληνικό χώρο και η μεταφορά των ευρημάτων στην Ευρώπη. Ο Άγγλος αρχιτέκτονας Cockerell Charles Robert, που έφτασε στην Ελλάδα την άνοιξη του 1810, κρατούσε ημερολόγιο για την πορεία της ομάδας από το οποίο μπορούμε να αντλήσουμε αρκετές πληροφορίες⁴⁰.

10) Holland Henry: Γεννήθηκε το 1788 και πέθανε το 1773. Ήταν γιατρός και στην Ελλάδα βρέθηκε το 1812. Παρακινημένος από το χρονικό του Hobhouse, περιηγήθηκε την χώρα και έγραψε τις εντυπώσεις του σε ένα χρονικό που τυπώθηκε το 1815. Προσέφερε τις υπηρεσίες του στον Αλή Πασά, πράγμα που του εξασφάλισε άνετη κίνηση στο χώρο της επικράτειάς του. Άτομο με μεγάλη παρατηρητικότητα, έχει, όμως την τάση να γενικεύει, πράγμα που αφαιρεί τη σαφήνεια από το έργο του⁴¹.

11) Hughes T. Smart με Parker Townley R. :Ο Hughes T. Smart ήταν Άγγλος περιηγητής . Είχε σπουδάσει κλασική φιλολογία και αργότερα έγινε ιερέας. Σκοπός του ταξιδιού του ήταν να επισκεφτεί την αυλή του Αλή Πασά στα Γιάννινα. Μαζί του ήταν και ο φίλος του Parker Townley R. Στην ουσία, ο Hughes ήταν ο κηδεμόνας του Parker Townley. Ξεκίνησαν το φθινόπωρο του 1813 και επέστρεψαν στην Αγγλία το καλοκαίρι του 1814 . Έμεινε αρκετούς μήνες στα Γιάννινα και γνώρισε καλά τη ζωή των κατοίκων της πόλης.

³⁸ Travels in Northern Greece by William Leake late lieutenant of the Royal Artillery, Hon. D. C. L. In the University of Oxford , F. R. S. One of the Vice - Presidents of the Royal Society of Literature , and of the royal Geographical Society , member of the Royal Academy of Sciences of Berlin, and corresponding member of the Royal Institute of Paris, London 1835, τ. Δ' (στο εξής Leake) / Σιμόπουλος, 1974, τ. Γ1', σ. 317-505.

³⁹ Hobhouse, John Cam : A journey through Albania and other province of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810, London 1813 (στο εξής Hobhouse) / Σιμόπουλος, 1974, τ. Γ2', σ. 13-83.

⁴⁰ Cockerell, Charles Robert, : Travels in Southern Europe and Levant, 1810 - 1817, London 1910 (στο εξής Cockerell) / Σιμόπουλος, 1975, τ. Γ2', 1810-1821, σ. 132-147.

⁴¹ Holland, Henry, : Travels in the Ionian Isles , Albania, Thessaly, Macedonia etc. During the years 1812 and 1813, London 1815 / Henry Holland : Ταξίδια στα Ιόνια νησιά , Ήπειρο , Αλβανία (1812 -1813), μετάφραση Ιωαννίδη, Χρήστου, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1989, (στο εξής Holland) / Σιμόπουλος, τ. Γ2', σ. 169-215.

Παράλληλα, κατά την μετάβαση και κατά την αποχώρηση από την επικράτεια του Αλή, επισκέφτηκε και άλλες πόλεις της Ηπείρου για τις οποίες μας δίνει αρκετές πληροφορίες. Τις παρατηρήσεις του τις κατέγραψε σε ένα χρονικό.⁴²

12) Rouqueville Francois - Charles - Hughes- Laurent : Ο γνωστός σε όλους μας Rouqueville μας έχει αφήσει κατ' αρχήν ένα χρονικό που περιγράφει το αναγκαστικό ταξίδι του στο Μοριά, όταν αιχμαλωτίστηκε από τους Τούρκους το 1799-1800, στην Πύλο, κατά τη διάρκεια της εισβολής του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1805, επέστρεψε στην Ελλάδα και παρέμεινε την περίοδο 1806 - 1815, ως πρόξενος της Γαλλίας στα Ιωάννινα. Έζησε και περιηγήθηκε στην Ελλάδα για αρκετά χρόνια. Από αυτά τα χρόνια μας άφησε ακόμα ένα περιηγητικό χρονικό, εξαιρετικό για τον πλούτο των πληροφοριών. Αυτό κυκλοφόρησε το 1820-1821 και μας περιγράφει για το ταξίδι του στην Ελληνική Χερσόνησο κατά την περίοδο 1806-1815. Βέβαια, ζώντας τόσα χρόνια στα Ιωάννινα είχε αναπτύξει μια πολύ καλή άποψη για την πόλη. Ως εκ τούτου οι πληροφορίες του είναι ανεκτίμητες και έγκυρες⁴³.

13) Robert Curzon : Ο Robert Curzon σπούδασε στην Οξφόρδη και μόλις τελείωσε τις σπουδές του έφυγε για δύο χρόνια, για ταξίδια στην Ανατολή. Ένα μέρος του ταξιδιού του ήταν και η Ελλάδα. Πίστευε ότι θα ανακαλύψει χειρόγραφα των αρχαίων συγγραφέων σε βιβλιοθήκες Ελληνικών μοναστηριών, όπως είχαν καταφέρει και άλλοι ερευνητές της εποχής. Το 1833 βρέθηκε στην Ελλάδα και το 1834 στην Ήπειρο. Στο βιβλίο του, που γράφτηκε το 1841 περιγράφει τα ταξίδια του και μας δίνει αρκετά σημαντικές πληροφορίες για την Ήπειρο, αρκετά χρόνια μετά το θάνατο του Αλή Πασά⁴⁴.

Από τα κείμενα των παραπάνω περιηγητών θα παρουσιαστούν οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το χώρο της Ηπείρου. Κυρίως, θα γίνουν αναφορές σε εννέα Ηπειρωτικές πόλεις καθώς και στη λειτουργία τους μέσα στο γεωγραφικό αυτό χώρο. Οι πόλεις που θα παρουσιάσουμε είναι από τις σπουδαιότερες στο χώρο της Ηπείρου για το χρονικό διάστημα που μας ενδιαφέρει. Ειδικότερα είναι οι εξής: τα Ιωάννινα, η Άρτα, η Πρέβεζα, το Αργυρόκαστρο, η Πάργα, τα δύο βλαχοχώρια Καλαρύτες και Μέτσοβο, η Παραμυθιά, και τέλος, η Αυλώνα. Θα προσπαθήσουμε, παράλληλα, να δείξουμε την ιστορική τους διαδρομή αλλά και την κοινωνική και πολιτιστική δραστηριότητα μέσα σε αυτές. Βέβαια, εννοείται, πως όπου είναι δυνατόν και μας επιτρέπουν και οι πηγές, θα γίνει λόγος και για τα κτίρια και την πολεοδομία τους, και την ευρύτερη αρχιτεκτονική κατασκευή τους. Η ανωτέρω επιλογή των πόλεων έγινε με δύο κριτήρια: κατ' αρχήν, οι τέσσερις πρώτες είναι από τις μεγαλύτερες πόλεις και συγκεντρώνουν πληθυσμό από 10.000, σε κάποιες εποχές, έως 35.000 άτομα, που κατοικούν τα Ιωάννινα. Οι υπόλοιπες είναι μικρές επαρχιακές πόλεις κάτω των δέκα χιλιάδων κατοίκων, ανάμεσα σε ένα πλήθος χωριών και άλλων όμοιων με αυτές στο μέγεθος και στο χαρακτήρα πόλεις. Η Πάργα επιλέχθηκε λόγω του ιδιαίτερου της θέσης της και της μακρόχρονης παρουσίας των Βενετών στο «βράχο». Οι συγκρίσεις που γίνονται από τους περιηγητές για την κατάσταση που βρίσκεται στα χρόνια που πέρασε στα χέρια του Αλή Πασά, είναι εναργέστατες. Οι Καλαρύτες και το Μέτσοβο είναι δύο από τα μεγαλύτερα βλαχοχώρια της περιοχής με σημαντική οικονομική ανάπτυξη. Ο

⁴² T. Smart, Hughes: Travels in Sicily , Greece and Albania , London 1820 (στο εξής Hughes) / Σιμόπουλος, 1975, τ. Γ2', σ. 221-288.

⁴³ Rouqueville, Fr. Ch. H. L. : Voyage dans la Grece, comprenant la description ancienne et moderne de l' Epire, de l' Illyrie Grecque, de la Macedoine Cisaxienne ,...Paris 1820. (στο εξής Rouqueville... Voyage) / Για το χώρο της Ηπείρου υπάρχει η καλή μετάφραση του έργου του Rouqueville από τον Κ. Π. Βλάχο, Ταξίδι στην Ελλάδα, τα Ηπειρωτικά, μ.τ.φ. Κ. Π. Βλάχος, τ. 2, Ιωάννινα 1994 (στο εξής Rouqueville...Ταξίδι) / Σιμόπουλος, 1975, τ. Γ2', σ. 325-349.

⁴⁴ Curzon, Robert : Visits to Monasteries in the Levant , London 1916, Ηπειρωτικά Εστία, τ. 88-89 (1959), σ. 661 (στο εξής Curzon) .

τρόπος ζωής τους είναι χαρακτηριστικός για την περιοχή. Τα στοιχεία που μας δίνουν οι περιηγητές για τα χωριά αυτά είναι αρκετά ενδιαφέροντα. Τέλος, η Παραμυθιά, και η Αυλώνα, είναι από τις μεγαλύτερες και χαρακτηριστικότερες του είδους στην περιοχή. Η επιλογή τους είναι απλά ενδεικτική και τίποτα περισσότερο. Μέσα από τις λιτές, κατά τα άλλα περιγραφές που μας δίνουν οι δύο ή τρεις περιηγητές που τις επισκέφτηκαν - χαρακτηριστικό και αυτό της μειωμένης σημασίας τους στο χώρο - μπορούμε να διακρίνουμε, σχεδόν φωτογραφικά, τη ζωή σε αυτές τις τούρκικες πόλεις κυρίως στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

4. ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ ΟΠΩΣ ΤΙΣ ΕΙΔΑΝ ΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ

4.1. ΙΩΑΝΝΙΝΑ

Είναι η κύρια και πρωτεύουσα πόλη της Ηπείρου και σχεδόν όλοι οι περιηγητές της εποχής περνούσαν από αυτήν, έστω και για να διανυκτερεύσουν ένα βράδυ. Οι πληροφορίες που έχουμε για την πόλη είναι κάτι παραπάνω από αρκετές για να καταλάβουμε τους ρυθμούς της ζωής μέσα σε αυτήν. Λογικά θα έπρεπε να γίνει μια ιδιαίτερη εργασία προκειμένου να καλυφθεί όλο το εύρος και το πλάτος των πληροφοριών που διαθέτουμε. Εδώ θα περιοριστούμε να παραθέσουμε τα σπουδαιότερα από τα στοιχεία και να παρουσιάσουμε με ενάργεια την ζωή μέσα στην πόλη, τα κτήριά της, τους ανθρώπους της. Μόνο για τα Γιάννενα, λόγω της πληθώρας των πληροφοριών που έχουμε θα ακολουθήσουμε ένα διαφορετικό σύστημα παρουσίασης της πόλης: θα χωρίσουμε σε τομείς τα πιο αξιόλογα σημεία των αναφορών των περιηγητών, θα τα ομαδοποιήσουμε και έτσι θα προχωρήσουμε στην επεξεργασία τους. Με αυτόν τον τρόπο πιστεύουμε ότι θα γίνει πιο κατανοητή εικόνα της πόλης και θα φανερωθεί πιο άμεσα το σκηνές της.

4.1.1. Γενικά στοιχεία για την πεδιάδα των Ιωαννίνων, το κλίμα της πόλης τον πληθυσμό της, κ. τ. λ.

Οι περιηγητές, πριν προχωρήσουν στην περιγραφή της πόλης, δίνουν, μερικές φορές κάποια γενικά στοιχεία, για αυτήν. Αυτό, όμως, δεν αποτελεί τον κανόνα, και άλλοτε αυτά τα στοιχεία γενικού περιεχομένου, δίνονται είτε στη μέση είτε στο τέλος της αναφοράς τους. Εμείς θα παρουσιάσουμε, κατ' αρχήν, τη γενική άποψη της πόλης, όπως την βλέπουν οι περιηγητές καθώς πλησιάζουν σ' αυτήν. Συνάμα, θα δούμε και κάποια άλλα στοιχεία, αρκετά ενδιαφέροντα, τα οποία αφορούν διάφορες μετρήσεις που έκαναν οι περιηγητές σχετικά με το υψόμετρο που είναι χτισμένη η πόλη, τη θερμοκρασία που παρουσιάζει σε διάφορες εποχές του έτους, τον πληθυσμό της, τα προϊόντα που παράγει η γη της κ.τ.λ.

Η πόλη των Ιωαννίνων - η οποία, κατά το περιηγητή Hobhouse, αυτή την εποχή είναι η σημαντικότερη πόλη των ευρωπαϊκών επαρχιών της οθωμανικής αυτοκρατορίας μετά τη Θεσσαλονίκη και την Αδριανούπολη - είναι χτισμένη στα δυτικά της ομώνυμης λίμνης⁴⁵, εν μέσω μιας εύφορης πεδιάδας. Η πεδιάδα αυτή είναι σε μήκος περίπου 20 μίλια και σε πλάτος 7 μίλια⁴⁶. Σε αυτή την πεδιάδα καλλιεργούνται σιτάρι κριθάρι, βρώμη και καλαμπόκι φασόλια και μπιζέλια. Από φρούτα δίνει σταφύλια, σύκα, ροδάκινα, βερίκοκα, δαμάσκηνα, αμύγδαλα, κυδώνια, αχλάδια, κεράσια, πορτοκάλια, λεμόνια και μήλα⁴⁷. Στα ανατολικά υψώνεται το όρος Μιτσικέλι, που πάνω από τη λίμνη φτάνει σε υψόμετρο 2.500 ποδιών και δημιουργεί ένα όμορφο σύνολο με αυτήν. Στα δυτικά και στα νότια, η λεκάνη των Ιωαννίνων κλείνεται από

⁴⁵ Hobhouse, τόμ. Α', σ. 48.

⁴⁶ Leake, τόμ. Α', σ. 130.

⁴⁷ Hughes, τόμ. Β', σ. 27.

μια σειρά βραχωδών λόφων, η συνέχεια των οποίων κλείνουν την λεκάνη των Ιωαννίνων στα ΒΔ και αγκαλιάζουν την λίμνη της πόλης⁴⁸. Η πόλη σε μήκος είναι περίπου δύο⁴⁹ ή δυόμισι μίλια και σε πλάτος το ένα⁵⁰ ή ενάμισι μίλι, περίπου⁵¹. Ανατολικά, φτάνει στις πλαγιές του λόφου του Αγ. Γεωργίου μαζί με ένα στενό επίπεδο που είναι ανάμεσα σε αυτόν και την άκρη της λίμνης, όπου ένα ακρωτήριο τετράγωνου σχεδίου προχωρεί περίπου 450 μέτρα μέσα στη λίμνη και ανοίγει στα 550 μέτρα στην ανατολική, εξωτερική του πλευρά⁵².

Το ύψος της πόλης πάνω από τη θάλασσα, όπως προέκυψε από βαρομετρικές παρατηρήσεις που διενέργησε ο περιηγητής Holland, είναι 1.000 με 1.200 πόδια⁵³, πράγμα που επιβεβαιώνει και ο Leake⁵⁴. Το κλίμα της πόλης είναι ευμετάβλητο. Ο Leake λέει χαρακτηριστικά : «...Σαν αποτέλεσμα από τις μεταμεσημβρινές μπόρες η ζέστη είναι συχνά πολύ καταπιεστική έως τα μέσα Ιουλίου και ο αέρας αισθητά πιο κρύος στις αρχές Σεπτεμβρίου. Η μεγάλη λοιπόν διάρκεια της ζέστης...καθιστά το σώμα ανίκανο να αντέξει στις συνέπειες από τις βαλτώδεις αναθυμιάσεις ή τα πρώτα κρύα αεράκια του φθινοπώρου που είναι πολύ σύντομα στα Ιωάννινα, και συχνά πιάνουν για περισσότερες από 6 ή 7 εβδομάδες...»⁵⁵. Ο χειμώνας είναι μερικές φορές πολύ βροχερός και άλλοτε εξαιρετικά κρύος⁵⁶. Επίσης, ένα συχνό φαινόμενο είναι και οι σεισμοί, και κυρίως το καλοκαίρι⁵⁷.

Ως προς τον πληθυσμό της πόλης, έχουμε αρκετές πληροφορίες από τον 19^ο αιώνα. Ο περιηγητής Rouquerville έζησε χρόνια στην πόλη και γνωρίζει πρόσωπα και πράγματα. Για τούτο, μας δίνει ένα νούμερο γύρω στις 35.000 άτομα, που τείνω να πιστέψω ως το πιο αληθοφανές. Μάλιστα, αναλύει τη σκέψη του ως εξής: «...Υπάρχουν σήμερα στα Γιάννινα 3.200 σπίτια. Από τον αριθμό αυτό 2.000 κατοικούνται από 3.420 χριστιανικές οικογένειες, που καθοδηγούνται πνευματικά από 52 παπάδες, οι οποίοι συγκροτούν ίσο αριθμό εφημεριών,⁵⁸ που τις αγοράζουν απλό τον αρχιεπίσκοπο. Αλλά 1.000 σπίτια είναι περιουσία των Τούρκων...και στα άλλα κατοικούν 1.200 εβραίοι, που αποτελούν δύο συναγωγές...ο αριθμός των κατοίκων της πόλης είναι 17.100 χριστιανοί, 5.000 μωαμεθανοί και 1.200 εβραίοι, ένα σύνολο δηλαδή 23.300 ατόμων. Αυτός είναι ο πληθυσμός που μένει μόνιμα στην πόλη. Αλλά αν προσθέσουμε σε αυτούς, τους Αλβανούς που αποτελούν τη φρουρά της πόλης, το υπηρετικό προσωπικό του βεζίρη...τους ομήρους...τους πελάτες, τα μισθοφορικά στρατεύματα, τους ξένους... υπάρχει ένας σταθερός αριθμός 35.000 ατόμων...»⁵⁹. Και οι άλλοι περιηγητές είτε συμφωνούν με αυτό το νούμερο⁶⁰, είτε δίνουν παραπλήσιες εκτιμήσεις⁶¹. Τέλος, έχουμε και μια εκτίμηση για τον ευρύτερο καζά των Ιωαννίνων από τον περιηγητή Leake: «...Ο καζάς των Ιωαννίνων...ήταν χωρισμένος σε τέσσερις νεχαγιάδες (κύκλους): το Μαλακάσι (49 χωριά, 2.350 σπίτια)...την Κούρεντα (71 χωριά με 1.870 σπίτια)...Τσιρκοβίστα (22 χωριά, 460 σπίτια)...και Ζαγόρι (42

⁴⁸ Leake, τομ . Α΄, σ. 130, 167 / Holland, σ. 108.

⁴⁹ Rouquerville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 103 .

⁵⁰ Hobhouse, τόμ. Α΄, σ. 48.

⁵¹ Holland, σ. 108.

⁵² Leake, τομ . Α΄, σ. 133.

⁵³ Holland, σ. 116.

⁵⁴ Leake, τομ . Α΄, σ. 165.

⁵⁵ τ. Α΄, σ. 165-166.

⁵⁶ Hughes, τόμ. Β΄, σ. 27 / Curzon, Ηπειρωτικά Εστία, τ. 88-89 (1959) σ. 666 / Holland, σ. 116.

⁵⁷ Hughes, τόμ. Β΄, σ. 27.

⁵⁸ Εφημερία: είδος παρεκκλησίου που έχει επικεφαλής έναν αρχιεφημέριο . Ο ιερέας που τελεί την λειτουργία με τη σειρά του ονομάζεται «Εφημερευτής». Βλ. Τυπικόν Αγ. Σάββα , κεφ. V.

⁵⁹ Rouquerville ...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 102-103 .

⁶⁰ Leake, τ. Α΄, σ. 165-166.

⁶¹ Holland, σ. 112 / Hughes, τόμ. Β΄, σ. 23-25.

χωριά, 3.500 σπίτια)...Ο αγροτικός πληθυσμός των τεσσάρων διαμερισμάτων του καζά υπολογιζόταν σε 50.000 άτομα...»⁶².

4.1.2. Το κάστρο της πόλης.

Το κάστρο της πόλης είναι στην άκρη της λίμνης. Είναι το σημαντικότερο κτίσμα της πόλης και βέβαια είναι προσεγγμένης κατασκευής. Η περίμετρός του φτάνει τα 1.000 μέτρα και έχει ωραία θέα προς τη λίμνη. Τα τείχη προς τη μεριά της πόλης είναι διπλά. Μέσα στο κάστρο υπάρχουν διάφορα κτίρια. Γενικά, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μια μικρή πολιτεία κλεισμένη μέσα στα τείχη αυτού του κάστρου. Τον 17^ο αιώνα, τα κυριότερα κτίρια που θα μπορούσαμε να δούμε εντός των τειχών είναι οι κατοικίες των αρχών της πόλης, δηλαδή του Κεχαγιά, του Ιμάμη, του Μουεζίνη και του αρχισφραγιδοφύλακα. Ανάμεσα στα κτίρια ξεχωρίζουν διάφορα σαράγια, (όπως αυτά των Μουσταφά Πασά, του Χάμου και του Νάσου), αλλά και διάφορα τζαμιά (όπως το Φετιχιέ ή του Καπλάν Πασά και το τζαμί του Ασλάν Πασά).⁶³

Τα πράγματα θα αλλάξουν στην εποχή που ο Αλή Πασάς θα γίνει κύριος της πόλης. Αυτό φαίνεται από τις αφηγήσεις των περιηγητών που επισκέφτηκαν το κάστρο, κυρίως το 19^ο αιώνα. Ο Βεζίρης προχώρησε στην αναδιοργάνωση του χώρου μέσα στο κάστρο και το αναμόρφωσε κυριολεκτικά. Κατ' αρχήν έκανε κάποια έργα στον εξωτερικό χώρο του κάστρου ώστε να δημιουργήσει καλύτερη προστασία από ένα πιθανό εχθρό. Έτσι, δημιούργησε ένα χαντάκι εν είδη ισθμού, και απόκλεισε το κάστρο, σε βάθος περίπου 200 μέτρων, από την υπόλοιπη χερσόνησο που εισχωρεί στη λίμνη⁶⁴. Στον ισθμό ήταν αραγμένο και ένα μικρό πλεούμενο που χρησιμοποιούσε ο Πασάς για τις βόλτες του στη λίμνη⁶⁵. Απέναντι από αυτό τον ισθμό και προς το παζάρι της πόλης, έχτισε ένα υψηλό τείχος και ένα προμαχώνα. Αυτή τη μεριά της οχύρωσης την ενίσχυσε με κανόνια, ώστε να μπορεί να αντιμετωπίσει πιο εύκολα μια πιθανή πολιορκία από τη στεριά⁶⁶. Το πυροβολικό προμήθευσαν στον Πασά οι Άγγλοι, οι Γάλλοι και οι Γερμανοί στρατιώτες⁶⁷. Σε αυτή την πλευρά του το κάστρο έχει μια πύλη η οποία κλείνει με βαριές θύρες. Από αυτή την πύλη κατεβαίνει μια ισχυρή κινητή γέφυρα η οποία ενώνει το κάστρο με την πόλη⁶⁸. Οι υπόλοιπες πλευρές του κάστρου προστατεύονται, επίσης, από υψηλά τείχη, ειδικά στα μέρη της λίμνης απ' όπου η πρόσβαση είναι πιο εύκολη⁶⁹.

Στο εσωτερικό, επίσης, του κάστρου έγιναν αρκετές αλλαγές στο χώρο και βέβαια, χτίστηκαν καινούργια κτίρια. Κατ' αρχήν, στα νότια του φρουρίου, ο Αλή έχτισε το χαρέμι των γυναικών του και ένα τζαμί για να εξυπηρετείται η αυλή του. Άλλο σημαντικό κτίριο που έχτισε ο Αλή είναι το σαράι στο οποίο κατοικούσε. Χωρίζεται από το χαρέμι με μια μακριά και στενή αυλή και βρίσκεται στ ΝΑ του κάστρου. Το σχήμα του είναι ακανόνιστο. Το κτίριο αποτελείται από το κύριο σώμα και δύο πτέρυγες. Έχει δύο ορόφους και ο επάνω έχει ένα μεγάλο χαγιάτι που βλέπει στην αυλή. Σε γενικές γραμμές, είναι ένα εντυπωσιακό κτίριο⁷⁰.

Η νότια πλευρά του κάστρου, προς τη μεριά της πύλης, καταλαμβάνεται από την εβραϊκή συνοικία. Προφανώς, ο Αλή Πασάς έχει συγκεντρώσει σε αυτή την περιοχή τους πλούσιους εβραίους για να

⁶² Leake, τ. Α', σ. 168.

⁶³ Σούλης Χρ. Ι., ο. π., τόμ. Α', τ. 6, σ. 198-199.

⁶⁴ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 93.

⁶⁵ Hughes, τόμ. Α', σ. 471.

⁶⁶ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 94 / Leake, τομ. Α', σ. 135.

⁶⁷ Cockerell, σ. 236.

⁶⁸ Leake, τομ. Α', σ. 135 / Hughes, τόμ. Α', σ. 471.

⁶⁹ Leake, τομ. Α', σ. 135.

⁷⁰ Leake, τομ. Α', σ. 134-135 / Hughes, τόμ. Α', σ. 471-472.

ελέγχει καλύτερα τους ίδιους και κυρίως τον πλούτο τους. Παρά τον πλούτο τους, όμως, η γειτονιά τους είναι άθλια⁷¹. Ο περιηγητής Hughes αναφέρει σχετικά με το μαχαλά των εβραίων τα εξής : «...Σε αυτή τη γειτονιά όπου μένουν εβραίοι, οι κατοικίες ήταν οι χειρότερες από τις καλύβες των Ιρλανδών. Μερικές είναι ανοικτές στη θέα του κόσμου από δύο μεριές, ενώ οι όροφοι του σπιτιού υποστηρίζονται μόνο από σύλους στους οποίους κρεμούν κουβέρτες και κουρέλια για να προφυλάξουν τους ενοίκους από τη βροχή και τον αέρα...»⁷².

Στο εσωτερικό του κάστρου οι δρόμοι είναι στενοί, πλακοστρωμένοι και σκοτεινοί. Μπαίνοντας στο κάστρο υπάρχει μια σκοτεινή φυλακή⁷³. Άλλη μια φυλακή υπάρχει στα βόρεια του κάστρου, η οποία χωράει τουλάχιστον 250 άτομα. Σε αυτή την περιοχή υπάρχουν, επίσης, το κεντρικό τζαμί του κάστρου, περιτριγυρισμένο από κυπαρίσσια, ένα νεκροταφείο και κάποια κτίρια που τα χρησιμοποιούν οι ιμάμηδες⁷⁴.

Μέσα στο φρούριο είναι εγκατεστημένη η φρουρά του Αλή η οποία, βέβαια φυλάει το κάστρο και εποπτεύει τα συμφέροντα του Αλή στην πόλη. Κατά την υπερβολική, κατά τη γνώμη μας, εκτίμηση του Roumeville, μέσα στο κάστρο ήταν εγκατεστημένοι 3.000 άνδρες⁷⁵. Νούμερο μάλλον απίθανο, αν σκεφτούμε τις διαστάσεις του φρουρίου που μας δίνει ο Εβλιγιά Τσελεμπί από τον 17^ο αιώνα αλλά και τα δημόσια κτίρια που έχτισε ο Αλή Πασάς για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της αυλής του. Πιθανόν ο περιηγητής υπονοεί το σύνολο των στρατιωτών που ανά πάσα στιγμή βρίσκονταν στην πόλη και μπορούσαν να συγκεντρωθούν και να υπερασπίσουν το φρούριο, σε περίπτωση πολιορκίας.

4.1.3. Το φρούριο της Λιθαρίτσας.

Το φρούριο της Λιθαρίτσας, χτισμένο στη θέση της πρώτης πόλης, βρίσκεται στα ανατολικά του παζαριού⁷⁶. Είναι ένα μεγάλο κάστρο με γερά τείχη. Το φρούριο φυλάσσεται από κανόνια⁷⁷. Μέσα σε αυτό υπάρχουν αρκετά υπόγεια διαμερίσματα και είναι οργανωμένο με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορεί να αντέξει σε πολιορκία⁷⁸. Οι δρόμοι μέσα στο κάστρο είναι σκοτεινοί και τίποτα δεν προϊδεάζει τον επισκέπτη ότι εκεί κοντά βρίσκεται το σαράι του Πασά⁷⁹.

Το πιο όμορφο και εντυπωσιακό κτίριο μέσα στη Λιθαρίτσα είναι το σαράι του Αλή Πασά. Και έκανε εντύπωση αμέσως σε όποιον το έβλεπε γιατί η «...ανάλαφρη κινέζικη αρχιτεκτονική του ερχόταν σε χτυπητή αντίθεση με τη στερεή και ρωμαλέα απλότητά του τοπίου...»⁸⁰. Το ισόγειο του κτιρίου είναι χτισμένο από μεγάλους ογκόλιθους. Η ανωδομή του κτιρίου είναι ξύλινη και το ξύλο είναι βαμμένο με διάφορα χρώματα. Γενικά, το κτίριο δίνει την εντύπωση πως αναδύεται από τα βάθη ενός φρουρίου που αποτελεί το ισόγειο του σαραγιού⁸¹. Το κτίριο δεν φαίνεται να έχει συγκεκριμένο σχέδιο. Οι οροφές προεξέχουν πολύ πέρα από την πρόσοψη των κτηρίων, τα παράθυρα είναι διατεταγμένα σε μακριές σειρές από κάτω. Οι τοίχοι πλούσια διακοσμημένοι με ζωγραφιές. Η πρόσβαση στο σαράι είναι υπερβολικά άσχημη⁸². Έξω από το χώρο που βρίσκεται το μεγάλο σαράι υπάρχει μια ξύλινη πόρτα. Πίσω από αυτήν

⁷¹ Leake, τόμ. Α΄, σ. 136 / Roumeville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 94 / Δες και πιο κάτω, σ. 24.

⁷² Hughes, τόμ. Α΄, σ. 472.

⁷³ Hughes, τόμ. Α΄, σ. 443-444.

⁷⁴ Leake, τόμ. Α΄, σ. 165-136.

⁷⁵ Cockerell, σ. 236.

⁷⁶ Hughes, τόμ. Α΄, σ. 445.

⁷⁷ Holland, σ. 96 / Hughes, τόμ. Α΄, σ. 443.

⁷⁸ Leake, τ. Α΄, σ. 149-150.

⁷⁹ Holland, σ. 97.

⁸⁰ Holland, σ. 97.

⁸¹ Hughes, τόμ. Α΄, σ. 443.

⁸² Holland, σ. 96.

σχηματίζεται μια μεγάλη αυλή ακανόνιστου σχήματος, στις δύο πλευρές τις οποίας είναι χτισμένες οι πτέρυγες του σαραγιού. Επίσης υπάρχει και ένα υπόστεγο το οποίο είναι φτιαγμένο για τα άλογα⁸³. Σε αυτό το υπόστεγο ο Πασάς είχε τοποθετήσει και μια Γερμανική άμαξα την οποία χρησιμοποιούσε για τις μετακινήσεις του⁸⁴. Μια μεγάλη σκάλα οδηγεί σε ένα φαρδύ εξώστη ή χολ και από κει, ένας διάδρομος οδηγεί σε ένα μακρύ και ψηλό διαμέρισμα, οι τοίχοι του οποίου ήταν όμορφα ζωγραφισμένοι. Μετά από αυτόν τον προθάλαμο (που είχε μήκος τουλάχιστον 50 μέτρα⁸⁵) μια πόρτα οδηγούσε στο διαμέρισμα του Αλή Πασά. Ο περιηγητής Holland, βρέθηκε σε αυτό το δωμάτιο την 1^η Νοεμβρίου 1812 και το περιγράφει ως εξής: «...Ήταν μια μεγάλη και ψηλή αίθουσα από την οποία ένα τμήμα χωριζόταν στο χαμηλότερο άκρο τεσσάρων πλούσια κοσμημένων στηλών. Μια μακριά σειρά από παράθυρα στο ανώτατο άκρο πρόσφερε την ίδια καταπληκτική θέα, όπως αυτή του εξωτερικού χολ. Οι εσωτερικές διακοσμήσεις του διαμερίσματος παρουσίαζαν πολύ φανταχτερή υπερβολή...Το ταβάνι χωριζόταν σε τετράγωνα από ένα ξυλόγλυπτο πολύ παράξενα και λεπτά σκαλισμένο. Το εσωτερικό κάθε τετραγώνου ήταν σε βυσινί χρώμα και το περίγραμμα σε χρυσό...Ένα τούρκικο χαλί κάλυπτε το πάτωμα και ντιβάνια περιτριγύριζαν όλο το δωμάτιο, εκτός από το κατώτερο άκρο του...Μια μεγάλη φωτιά με ξύλα έκαίγε στο τζάκι ...»⁸⁶

Κοντά στο σαρράι του Αλή ήταν και άλλα δύο σαρράγια των γιών του, του Βελή και του Μουχτάρ. Και αυτά ήταν πολύ όμορφα διακοσμημένα, σύμφωνα με τις επιταγές της τουρκικής αρχιτεκτονικής⁸⁷. Στο αέτωμα του σαραγιού του Μουχτάρ υπάρχει η απεικόνιση με του Μουχτάρ ζωγραφισμένη με έντονα χρώματα. Γύρω του υπάρχουν φρουροί και όλοι μαζί παρακολουθούν την εκτέλεση ενός ανθρώπου. Στο σαρράι του Βελή οι ζωγραφιές αναπαριστούν πεδιάδες, στοίβες κεφάλια, σημαίες, πολιορκίες στις οποίες οι βόμβες είναι μεγαλύτερες από τα σπίτια και στην οροφή του σαλονιού έναν ουρανό, όπου είναι τοποθετημένα μαζί ο ήλιος η σελήνη, τα άστρα, ένας κομήτη και άλλα ουράνια σώματα.⁸⁸

Ο θάνατος του Αλή Πασά θα σημάνει και την παρακμή για το υπέροχο κτίριο όπου δεχόταν τους επισκέπτες του. Η μαρτυρία του περιηγητή Curzon είναι χαρακτηριστική : «...Στις 9 το πρωί (4 Νοεμβρίου) πήγα να χαιρετήσω το Βεζίρη Μαχμούτ Πασά...Φαινόταν πολύ καλόκαρδος άνθρωπος...συγκρίνοντας το χαρακτήρα του με τον Αλή Πασά, ο οποίος είχε χτίσει το παλάτι τούτο που τώρα ήταν σε άσχημη ερειπωμένη κατάσταση, γιατί δεν είχαν ξοδέψει τίποτα για να το επισκευάσουν. Η αίσθηση ακροάσεως ήταν ένα θαυμάσιο δωμάτιο, πλούσια στολισμένο με σεντέφι και κοχύλια. Το ταβάνι ήταν χρωματισμένο με χρυσή μπογιά και τα παράθυρα είχαν βενετσιάνικα τζάμια, αλλά κάμποσα ήταν σπασμένα. Το πάτωμα ήταν χαλασμένο και σχεδόν επικίνδυνο. Δύο τρύπες στους τοίχους καμωμένες από μπάλα κανονιού τις είχαν βουλώσει με σανίδες που κάρφωσαν άγαρμπα πάνω στα ακριβά σκαλιστά σανιδώματα. Το ντιβάνι ήταν από κόκκινο ύφασμα...»⁸⁹.

⁸³ Holland, σ. 97.

⁸⁴ Hughes, τόμ. Α', σ. 443.

⁸⁵ Hughes, τόμ. Α', σ. 443-444.

⁸⁶ Holland, σ. 98-100 / Hughes, τόμ. Α', σ. 444-445.

⁸⁷ Hughes, τόμ. Α', σ. 437.

⁸⁸ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 94-95.

⁸⁹ Curzon, Ηπειρωτικά Εστιά, τ. 88-89 (1959) σ. 666 - 7.

4.1.4. Το Παζάρι

Από τα πιο σημαντικά μέρη της πόλης, ο τόπος που συγκεντρωνόταν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού για αρκετές ώρες της ημέρας⁹⁰, ο χώρος όπου καθημερινά διακινούνταν τεράστιες ποσότητες υλικών αγαθών, ένα μεγάλο ανταλλακτήριο χρημάτων, ήταν το Παζάρι της πόλης.

Βρισκόταν στα δυτικά της Λιθαρίτσας και στα νότια του φρουρίου της λίμνης. Πρέπει να ήταν αρκετά μεγάλο σε έκταση αφού, ήδη από τον 17^ο αιώνα, συγκέντρωνε περίπου 2.000 καταστήματα και εργαστήρια⁹¹, αριθμός που παραδίδεται και από τους περιηγητές του 19^{ου} αιώνα⁹². Σίγουρα αυτός ο αριθμός έχει μεγάλη πιθανότητα να είναι υπερβολικός όπως και η κρίση του περιηγητή Cockerell⁹³, ότι η κίνηση στο παζάρι των Ιωαννίνων ήταν ανάλογη με αυτήν του παζαριού της Κωνσταντινούπολης. Το πιο πιθανό είναι στα καταστήματα να συμπεριλαμβάνονται και τα εργαστήρια που λειτουργούσαν μέσα στο παζάρι⁹⁴ είτε μόνον σαν εργαστήρια είτε και με την παράλληλη ιδιότητα του πωλητηρίου λιανική πώλησης. Απ' την άλλη, όμως, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τα Ιωάννινα ήταν το εμπορικό κέντρο και από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα η πρωτεύουσα του κράτους του Αλή Πασά. Λογικό λοιπόν είναι να είχε ένα πολύ καλά οργανωμένο παζάρι που πιθανόν να έμοιαζε με εκείνο της Κωνσταντινούπολης. Σίγουρα δεν θα είχε ανάλογο μέγεθος, όμως, πρέπει να ήταν αρκετά μεγάλο.

Απλωνόταν σε δέκα ή δώδεκα δρόμους στις πλευρές των οποίων ήταν τοποθετημένα εκατοντάδες μικρά και μεγάλα καταστήματα⁹⁵. Πιο συχνά μπορούσε να συναντήσει κανείς, πέρα από τα πάμπολλα εμπορικά που πουλούσαν κάθε είδους αγροτικού και κτηνοτροφικού προϊόντος⁹⁶, ραφεία, χρυσοχοεία, μαγαζιά που κατασκεύαζαν και πουλούσαν κοσμήματα, ασήμια και μπακίρια⁹⁷, αυτά που πουλούσαν διακοσμητικά είδη και ήταν πολύ όμορφα επιπλωμένα⁹⁸, αλλά και αυτά που πουλούσαν αποκλειστικά είδη εισαγωγής, κυρίως δε, κεχριμπάρι, υφάσματα, γούνες, είδη κιγκαλερίας και γενικά αποικιακά είδη⁹⁹.

Τα μαγαζιά δεν ήταν ακατάστατα τοποθετημένα μέσα στο χώρο του παζαριού. Αντίθετα (και εδώ φαίνεται το πόσο σημαντικό ήταν και πόσο μεγάλη σημασία είχε το συγκεκριμένο παζάρι, όχι μόνο για την πόλη των Ιωαννίνων αλλά και για των ευρύτερο χώρο της Ηπείρου γενικά) κάθε εμπορικό είδος πουλιόταν και αγοραζόταν σε συγκεκριμένο μέρος μέσα στο παζάρι. Με άλλα λόγια, το παζάρι ήταν χωρισμένο σε εξειδικευμένα τμήματα όπου ο πελάτης μπορούσε να βρει ένα συγκεκριμένο προϊόν, χωρίς να είναι αναγκασμένος να περιφέρεται άσκοπα και να ταλαιπωρείται¹⁰⁰. Το αρνητικό στην περιοχή του παζαριού της πόλης ήταν οι μικροί και στενοί δρόμοι του, οι οποίοι έτεμναν ο ένας τον άλλο, χωρίς ουσιαστικά, να υπάρχει κάποιο ρυμοτομικό σχέδιο. Αυτό είχε σαν συνέπεια οι δρόμοι να είναι πολύ σκοτεινοί και σε αυτό βοηθούσε και η κατασκευή των στεγών των καταστημάτων. Ήταν φτιαγμένες με τέτοιο τρόπο ώστε προεξείχαν αρκετά από το οικοδόμημα που στέγαζαν, προφανώς για να εμποδίζουν τη βροχή, (φαινόμενο αρκετά συχνό στην πόλη ήδη από τις αρχές του φθινοπώρου), να εισχωρεί στο εσωτερικό των

⁹⁰ Hughes, τόμ. Α', σ. 453-4.

⁹¹ Σούλης Χρ. Ι. ο.π., τόμ. Α', τ. 6, σ. 200.

⁹² Cockerell, σ. 236.

⁹³ Cockerell, σ. 236.

⁹⁴ Hughes, τόμ. Α', σ. 452-3 .

⁹⁵ Holland, σ. 109.

⁹⁶ Holland, σ. 188.

⁹⁷ Σούλης Χρ. Ι. ο.π., τόμ. Α', τ. 6, σ. 200 / Holland, σ. 110.

⁹⁸ Holland, σ. 110.

⁹⁹ Hughes, τόμ. Β', σ. 26.

¹⁰⁰ Holland, σ. 110.

μαγαζιών πολλά από τα οποία δεν ήταν τίποτα περισσότερο από ξύλινες παράγκες¹⁰¹. Αυτονόητο είναι ότι το βράδυ, η περιοχή του παζαριού γίνονταν αρκετά επικίνδυνη, καθώς η στενότητα και η πολυπλοκότητα των δρόμων¹⁰² θα αποτελούσε φυσικό καταφύγιο και κρυψώνα αρκετών παρανόμων και εγκληματιών της πόλης. Για τούτο, ο Αλή Πασάς είχε καταρτίσει ειδική αστυνομική δύναμη που τα βράδια περιπολούσε και επόπτευε το χώρο του παζαριού. Μάλιστα, είχαν μαζί τους και ειδικά εκπαιδευμένα σκυλιά τα οποία επιτίθονταν στην παραμικρή υπόδειξη των αφεντικών τους¹⁰³.

Πέρα από τα μικρά μαγαζάκια και εργαστήρια που λειτουργούσαν στην ευρύτερη περιοχή του παζαριού, υπήρχε σε εκείνη την περιοχή και το Μπεζεστένι της πόλης, που ήταν αξιόλογο. Ήταν, ως γνωστόν, η σκεπαστή αγορά όπου φυλάσσονταν τα πολυτίμα εμπορεύματα της αγοράς¹⁰⁴, όπως χρυσάφια και ασήμια, πολυτίμα υφάσματα και γουναρικά διάφορες μεγάλες ποσότητες αγροτικών προϊόντων, όπως σιπάρια, βαμβάκια, μετάξι κ.ά.

Οι Γιαννιώτες ήταν έμπειροι έμποροι και ασχολούνταν από παλιά τόσο με το εσωτερικό όσο και με το εξωτερικό εμπόριο¹⁰⁵. Οι περισσότεροι από αυτούς είχαν ταξιδέψει στην Ευρώπη και είχαν μάθει καλά, όχι μόνο τις γλώσσες αλλά και τα έθιμα και τις συνήθειες των ευρωπαίων. Έτσι, επικοινωνούσαν άνετα στη γλώσσα εκείνου με τον οποίο εμπορεύονταν, πράγμα πολύ σημαντικό, ειδικά για το εξωτερικό εμπόριο¹⁰⁶. Μάλιστα, αρκετοί γιαννιώτικοι εμπορικοί οίκοι είχαν ανοιχτεί στο εξωτερικό προκειμένου να αποφεύγονται οι μεσάζοντες στις πωλήσεις που κατευθύνονταν εκεί¹⁰⁷. Στο χώρο του παζαριού δεν σύχναζαν μόνο οι Γιαννιώτες και οι κάτοικοι της ευρύτερης περιφέρειας της Ηπείρου αλλά και αρκετοί ξένοι¹⁰⁸ που προέρχονταν είτε από την Ευρώπη είτε από τις κοντινές βενετοκρατούμενες περιοχές και με τους οποίους, βέβαια, εμπορεύονταν οι Γιαννιώτες διάφορα προϊόντα¹⁰⁹. Ο χώρος του παζαριού ήταν ένας τόπος συνάντησης των εμπόρων, ντόπιων και από το εξωτερικό. Εδώ κλείνονταν εμπορικές συμφωνίες που αφορούσαν όχι μόνο το εσωτερικό αλλά και το εξωτερικό. Τα Γιάννενα, επειδή βρίσκονταν επάνω σε σημαντικές εμπορικές αρτηρίες¹¹⁰ ήταν ο τόπος όπου συγκεντρώνονταν σε μεγάλες ποσότητες κάθε είδους εμπόρευμα και από εκεί διοχετευόταν σε όλα τα μέρη της Ευρώπης, όπως δημητριακά, ξυλεία, καπνό, μαλλί, λάδι, κ.τ.λ. Έτσι, τις σπουδαιότερες διασυνδέσεις, τις έχουν με τη Γερμανία και τη Ρωσία. Επίσης, ένα σημαντικό μέρος του βαμβακιού και των βαμβακερών νημάτων της Θεσσαλίας, μετάξι από τη Θεσσαλία τη Ναύπακτο και τα Σάλωνα, γιδοτόμαρα και προβιές από την Ακαρνανία καθώς και τα ακατέργαστα μάλλινα προϊόντα της χώρας, γενικά στέλλονται μέσω των Ιωαννίνων προς εξαγωγή στην Ιταλία και τη Γερμανία.¹¹¹

Αντίστροφα, στα Ιωάννινα καταφτάνουν, όπως ειπώθηκε, μεγάλες ποσότητες εμπορευμάτων από το εξωτερικό. Από τις αποθήκες του Παζαριού, κατόπιν, διοχετεύονται σε κάθε γωνιά της Ηπείρου, ακόμα και στα χωριά¹¹². Οι εισαγωγές γίνονταν κυρίως από τη Ρωσία, την Κωνσταντινούπολη, τη Βενετία και τη Μάλτα. Από τις άλλες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας γίνονταν εισαγωγές σαλιών σαρακιών και κεχριμπαριού. Από τη Ρωσία έφταναν κυρίως μεγάλα ζώα, όπως βόδια και άλογα αλλά και γουναρικά. Από

¹⁰¹ Holland, σ. 110 / Hughes, τόμ. Α', σ. 452-3.

¹⁰² Leake, τόμ. Α', σ. 137-138.

¹⁰³ Hughes, τόμ. Α', σ. 452-3.

¹⁰⁴ Leake, τόμ. Α', σ. 48.

¹⁰⁵ Τοντόροφ, Νικ.: Η βαλκανική πόλη, 15^{ος} - 19^{ος} αιώνας, Αθήνα 1986, σ. 383.

¹⁰⁶ Holland, σ. 185-186.

¹⁰⁷ Hughes, τόμ. Β', σ. 26.

¹⁰⁸ Ασδραχάς, Σπ., ο.π., σ. 382.

¹⁰⁹ Σούλης Χρ. Ι. ο.π., τόμ. Α', τ. 6, σ. 200.

¹¹⁰ Ασδραχάς, Σπ., ο.π., σ. 376.

¹¹¹ Holland, σ. 187-188 / Hughes, τόμ. Β', σ. 26.

¹¹² Holland, σ. 187-188 / Hughes, τόμ. Β', σ. 26.

τη Βενετία έρχονταν εξαιρετικά βελούδα, φέσια και είδη κιγκαλερίας. Από τη Μάλτα, τέλος, αγγλικά υφάσματα και αποικιακά προϊόντα.

Η πτώση και ο θάνατος του Αλή Πασά θα σημάνει και την κάμψη αυτή της εμπορικής κίνησης. Η παρακμή θα εκφραστεί, αναπόφευκτα και στο χώρο του παζαριού. Βέβαια, δεν θα σταματήσει η εμπορική κίνηση, όμως μετά το 1820 σίγουρα η κίνηση έχει μειωθεί δραματικά όπως αποκαλύπτει ο περιηγητής Curzon¹¹³.

4.1.5. Η πολεοδομική όψη των Ιωαννίνων.

Το πολεοδομικό σχέδιο της πόλης των Ιωαννίνων μας παρουσιάζει μια μεγαλούπολη της εποχής που σε τίποτα δεν διαφέρει από τις αντίστοιχες μεγαλουπόλεις των Βαλκανίων, εκείνης της εποχής. Δαιδαλώδης και στενοί δρόμοι, δημόσια κτίρια στις πλατείες, κατοικίες κάθε είδους, πλατείες με πηγάδια, συνοικίες χριστιανών, μωαμεθανών και εβραίων, εκκλησίες, τζαμιά, τεκέδες, συναγωγές, νεκροταφεία, κ.τ.λ.

Η πόλη πρέπει να περιβαλλόταν σε κάποια, τουλάχιστον, σημεία της από κάποιο χαμηλό τείχος ή ανάχωμα, που της έδινε κάποια θεωρητική άμυνα. Ο Rouqueville κάνει κάποιες επισημάνσεις γι' αυτό : «...Το τείχος πλαισιωμένο άλλοτε από μια τάφρο κι ένα πρόχωμα, που περιέβαλε τους λόφους, κλείνει, εκτός από τα σπίτια, τα χωράφια, τα αμπέλια, τα λατομεία και παρουσιάζει ένας αμυντικό σύστημα τόσο γελοίο όσο και κακά υπολογισμένο. Κατά τα αλλά, το μνημείο αυτό του τρόμου, που ενέπνευσαν στον Αλή Πασά 300 Γάλλοι, εγκατεστημένοι το 1798 στην Πρέβεζα, είναι σχεδόν εντελώς κατεστραμμένο...»¹¹⁴. Το ενδιαφέρον στην αναφορά του Γάλλου περιηγητή είναι ότι μέσα στα θεωρητικά σύνορα της πόλης που έκλεινε το υποτυπώδες τείχος, υπήρχαν και κάποια λατομεία, την εκμετάλλευση των οποίων θα είχε αποκλειστικά ο Βεζίρης για δικό του όφελος.

Στα Ιωάννινα υπάρχουν περίπου 1.000 μουσουλμανικά σπίτια, 2.000 ελληνικά και 200 εβραϊκά στο παζάρι και στο κάστρο της λίμνης. Οι μουσουλμανικές οικογένειες δεν είναι περισσότερες από τα σπίτια τους αλλά οι Ελληνικές υπολογίζονται σε 3.000 ή 3.500 οικογένειες και οι εβραϊκές όχι λιγότερες από τέσσερις έως έξι σε κάθε σπίτι¹¹⁵. Από ένα πρόχειρο υπολογισμό, οδηγούμαστε σε ένα πληθυσμό της τάξης των 25.000 περίπου κατοίκων. Αυτός ο αριθμός συμφωνεί με τους αριθμούς που είδαμε πιο πάνω να δίνουν οι περιηγητές για τους μόνιμους κατοίκους της πόλης, χωρίς να υπολογίζονται οι ταξιδιώτες, οι κάθε λογής παρεπιδημούντες, οι στρατιώτες που φρουρούν την πόλη και το πολυάριθμο υπηρετικό προσωπικό του Βεζίρη που ζει στην αυλή του¹¹⁶.

Θα μπορούσαμε να χωρίσουμε τους κατοίκους της πόλης, θεωρητικά, σε τρεις τάξεις, το ίδιο και τις κατοικίες τους. Έτσι, η κατώτερη τάξη κατοικεί σε φτωχικά ισόγεια σπίτια, που λίγο διαφέρουν από παράγκες ή, στην καλύτερη περίπτωση, από πέτρα. Αυτές οι κατοικίες βρίσκονται κυρίως στα περικόχια της πόλης στοιβαγμένες σε στενούς και βρώμικους δρόμους, όπου ο ήλιος μόλις και μετά βίας μπορεί διαπεράσει¹¹⁷. Σε αρκετά χειρότερη κατάσταση είναι οι εβραίοι που κατοικούν στο κάστρο, στις όχθες της λίμνης. Μόνο που στην δική τους περίπτωση η διαβίωση σε άθλιες οικίες, που περισσότερο θυμίζουν

¹¹³Curzon, *Ηπειρωτικά Εστία*, τ. 88-89 (1959) σ. 666.

¹¹⁴Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 103.

¹¹⁵Leake, τ. Α', σ. 139. (Κατά τον 17^ο αιώνα η πόλη ήταν χωρισμένη σε 37 συνοικίες από τις οποίες οι 18 είναι μουσουλμανικές, 14 χριστιανικές, 4 εβραϊκές και 1 των αθίγγανων. Η πόλη έχει αυτή την εποχή 4.000 σπίτια, κατά την μαρτυρία του Εβλιγια Τσελεμπί. Δες σχετικά : Σούλης, Χρ. Ι., ο.π., τόμ. Α', τ. 6, σ. 199-200).

¹¹⁶Rouqueville ...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 102-103 / Leake, τ. Α', σ. 165-166 / Holland, σ. 112 / Hughes, τόμ. Β', σ. 23-25.

¹¹⁷Hobhouse, τόμ. Α', σ. 48.

τσαντίρια γύφτων, υπαγορευόταν από άλλους λόγους. Προφανώς, ο Αλή Πασάς έχει συγκεντρώσει σε αυτή την περιοχή τους εβραίους για να τους ελέγχει καλύτερα και κυρίως τον πλούτο τους. Παρά την οικονομική τους δύναμη, όμως, οι εβραίοι ποτέ δεν προσπάθησαν σε εκείνη τη γειτονιά να καλυτερεύσουν έστω και τυπικά τη ζωή τους, πιθανόν γιατί δεν ήθελαν να αποτελέσουν το στόχο του Πασά για μεγαλύτερη φορολογία. Δεν θα πρέπει, παρά ταύτα, να μην αναφέρουμε και μια άλλη υπόθεση. Πιθανόν ο Βεζίρης να μην τους επέτρεπε να χτίσουν μέσα στο κάστρο φοβούμενος ότι μια πιθανή οικιστική αλλαγή μέσα στο κάστρο θα εμπόδιζε την άμυνα και την υπεράσπιση του κάστρου σε μια, μελλοντικά, δύσκολη στιγμή. Αντίθετα, με το να ζουν οι εβραίοι σε άθλιες συνθήκες, μπορούσε ανά πάσα στιγμή να τους ελέγχει και, αν χρειαζόταν, να τους απομακρύνει χωρίς κανένα πρόβλημα, απελευθερώνοντας εύκολα το χώρο που καταλάμβαναν οι 100-200 περίπου καλύβες τους, πράγμα που δεν θα μπορούσε να κάνει αν ήταν χτισμένος ανάλογος αριθμός πέτρινων οικιών. Οποίος, όμως, κι αν είναι ο λόγος, η ουσία μένει μια, ότι δηλαδή οι εβραίοι αυτή την εποχή ζουν σε μια κατάσταση αθλιότητας¹¹⁸. Ο περιηγητής Hughes αναφέρει ότι οι «κατοικίες» τους ήταν εξαιρετικά άθλιες. Μάλιστα μερικές δεν είχαν καν πόρτα αλλά κάποια παραπετάσματα ώστε να εμποδίζουν τον αέρα και τη βροχή να μπαίνει στο εσωτερικό.¹¹⁹

Οι μεσαίες τάξεις κατοικούν σε πολύ καλύτερα σπίτια, το πάνω μέρος των οποίων είναι κατασκευασμένο από ξύλο, με ένα μικρό ανοικτό εξώστη κάτω από την προτεταμένη οροφή¹²⁰. Οι ανώτερες τάξεις τόσο των Ελλήνων όσο και των Τούρκων κατοικούν σε, πραγματικά, μεγάλα σπίτια, τα οποία συχνά βλέπουν σε δύο ή τρεις πλευρές του χώρου που τους ανήκει. Πολλά από αυτά έχουν φαρδύς εξώστες, που ακολουθούν όλη την πρόσοψη του κτιρίου, ξεκινώντας από τον πρώτο όροφο, και καλύπτονται κάτω από τις στέγες. Εξωτερικά, τα πιο αξιοπρεπή σπίτια έχουν όψη φυλακής, με ελάχιστη εξωτερική πρόσοψη. Τα περισσότερα περικλείονται από ψηλούς τοίχους με ογκώδεις διπλές πόρτες και με τα παράθυρα όταν φαίνονται, στο πάνω μέρος του σπιτιού¹²¹. Τα καλύτερα από τα σπίτια αυτού του είδους είναι χτισμένα στο λόφο του Αγίου Γεωργίου, στο καλύτερο προάστιο της πόλης. Αλλά και στα υψώματα, κυρίως, της πόλης. Μερικά από αυτά είναι από τα καλύτερα που θα μπορούσε κανείς να συναντήσει στις επαρχιακές μεγαλουπόλεις της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, αν και η εξωτερική τους όψη δεν το δείχνει. Αυτό συμβαίνει γιατί οι κάτοικοί τους δεν θέλουν να επιδεικνύουν το πλούτο τους και έτσι να αποφεύγουν τη βαριά φορολογία που επέβαλλε ο Αλή Πασάς σε αυτές τις περιπτώσεις. Για τούτο το λόγο, έχουν λίγα παράθυρα στο δρόμο, και μάλιστα είναι κλεισμένα με κάγκελα χονδροειδέστατης κατασκευής. Τα ελληνικά σπίτια αυτού του είδους δεν διαφέρουν από αρχιτεκτονική άποψη από τα μουσουλμανικά. Έχουν, όμως, περισσότερες ανέσεις¹²². Χαρακτηριστικά, ο Εβλιγιά Τσελεμπί αναφέρει ότι 845 σπίτια μέσα στην πόλη είχαν ιδιωτικό λουτρό¹²³. Αν υποθέσουμε ότι τα εβραϊκά σπίτια σίγουρα δεν είχαν τέτοιο χώρο, λόγω της πρωτόγονης κατασκευής τους, τότε μένουν περίπου 3.000 σπίτια. Αν επεκτείνουμε την υπόθεσή μας λέγοντας ότι τουλάχιστον τα 1.000 από αυτά θα ήταν αρκετά φτωχά ώστε να μην μπορούν να έχουν χώρους ιδιωτικής υγιεινής, τότε μένει ένας αριθμός περίπου 2.000 οικιών, από τις οποίες πάνω από 800 είχαν κάποιο στοιχειώδη χώρο υγιεινής. Βέβαια, ως προς την εκτίμηση του Εβλιγιά, μπορούν να εγερθούν πολλά ερωτήματα, όπως, ποια στοιχεία έχοντας υπ' όψιν του κατέληξε σε αυτό το συμπέρασμα ή τι εννοεί όταν κάνει λόγο για "ιδιωτικό λουτρό"; Εννοεί μήπως κάποιο πηγάδι στο χώρο του σπιτιού (που σίγουρα υπήρχαν αρκετά) απ' όπου αντλούσαν το νερό για την προσωπική τους χρήση; Εννοεί κάποιο ειδικό χώρο μέσα στο σπίτι που χρησίμευε ως

¹¹⁸ Leake, τομ. Α', σ. 136 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 94.

¹¹⁹ Hughes, τόμ. Α', σ. 472.

¹²⁰ Holland, σ. 108.

¹²¹ Holland, σ. 108-109 / Σούλης Χρ. Ι., ο.π., τόμ. Α', τ. 6, σ. 199-200..

¹²² Leake, τ. Α', σ. 139 / Hobhouse, τόμ. Α', σ. 48 / Hughes, τόμ. Α', σ. 435.

¹²³ Σούλης Χρ. Ι. ο.π., τόμ. Α', τ. 6, σ. 200.

αποχωρητήριο ή απλά, μιλάει για κάποιο δωμάτιο το οποίο χρησιμοποιούσαν σαν λουτρό για τον προσωπικό τους καθαρισμό, κατ' αναλογία με τα δημόσια λουτρά της πόλης; Τέλος, δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι ούτε καν και για το νούμερο που μας δίνει ο περιηγητής το οποίο φαντάζει εξαιρετικά υψηλό για μια επαρχιακή πόλη, ακόμα κι αν αυτή είναι τα Ιωάννινα.

Καλό θα ήταν, σε αυτό το σημείο, να δώσουμε την περιγραφή ενός τυπικού γιαννιώτικου σπιτιού αυτής της εποχής, για να έχουμε μια πληρέστερη εικόνα της πόλης. Κατ' αρχήν το εξωτερικό μέρος του είναι σκέτος τοίχος, με ελάχιστα παράθυρα. Εσωτερικά, τα παράθυρα οι στοές και οι πόρτες των δωματίων επικοινωνούν με την εσωτερική αυλή. Το ισόγειο είναι κυρίως από πελεκημένη πέτρα και λάσπη, ο άνω όροφος από ξύλο και γύψο και σκεπάζεται από μεγάλα κεραμιδιά ή καλάμια, τα οποία παράγονται σε μεγάλες ποσότητες και ανώτατη ποιότητα στις όχθες της λίμνης¹²⁴. Το ισόγειο του σπιτιού πολλές φορές χρησιμοποιείται σαν στάβλος και αποθήκη. Στον κήπο δεν είναι σπάνιο να δει κανείς και δέντρα όπως πορτοκαλιές και λεμονιές¹²⁵ αλλά και κληματαριές που ποτίζονταν από ένα πηγάδι¹²⁶. Μερικές φορές υπάρχει και μια μικρότερη αυλή στο πίσω μέρος του σπιτιού. Από την ευρύχωρη εσωτερική αυλή η άνοδος γίνεται από μια πλατεία μεγαλοπρεπή σκάλα στο ξύλινο χαγιάτι όπου βλέπουν όλα τα διαμερίσματα του σπιτιού. Στο εσωτερικό του σπιτιού, ο σοφράς είναι το μόνο ορατό έπιπλο. Στους τοίχους των δωματίων υπήρχαν μεγάλα ντουλάπια μέσα στα οποία τοποθετούνταν κάθε είδους ρούχου ή στρωσιδιού. Το τραπέζι με τον στρογγυλό μεταλλικό δίσκο εμφανιζόταν στην κάμαρα μονάχα κατά τη διάρκεια των γευμάτων. Σε μερικά, ωστόσο σπίτια, υπήρχε τραπέζι με καρέκλες ευρωπαϊκού τύπου και στους τοίχους κρέμονταν βενετσιάνικοι ή γερμανικοί καθρέπτες. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των σπιτιών που ανήκουν σε χριστιανούς είναι το γεγονός ότι πολύ συχνά, στα δωμάτια τοποθετούν εικονοστάσια με ένα καντήλι και την εικόνα της Παναγίας, η οποία, όπως φαίνεται, απολαμβάνει εξαιρετικές τιμές ανάμεσα στους κατοίκους της πόλης¹²⁷.

Η ομορφιά των σπιτιών της πόλης θα χαθεί λίγα χρόνια μετά το θάνατο του Αλή Πασά. Ο περιηγητής Curzon έφτασε στην πόλη τον Νοέμβριο του 1834 και αναφέρει, χαρακτηριστικά, στο ημερολόγιό του : «...Απογοητεύτηκα όταν πρωτοείδα το μέρος αυτό...Την είδα όταν κατεβήκαμε και ήρθαμε ανάμεσα στα σπίτια, τα περισσότερα από τα οποία βρίσκονται σε ερειπωμένη κατάσταση...»¹²⁸

Ως προς το οδικό σύστημα της πόλης, μπορούμε να πούμε ότι είναι τυπικό δείγμα μουσουλμανικής πόλης. Σε γενικές γραμμές, οι δρόμοι της πόλης δεν έχουν λάσπη γιατί είναι αμμώδεις και μερικοί έχουν δενδροστοιχίες και κληματαριές¹²⁹. Βασικά η πόλη χωρίζεται στα δύο από ένα μεγάλο δρόμο που τη διασχίζει κατά μήκος και από έναν άλλο που τέμνει τον πρώτο και καταλήγει (ο δεύτερος) στο φρούριο. Αυτές είναι οι κύριες οδοί της πόλης¹³⁰. Ένα άλλο πλήθος από μικρότερους δρόμους και δρομάκια διακλαδώνονται στο εσωτερικό της πόλης, δημιουργώντας ένα δαιδαλώδες δίκτυο, το οποίο μερικές φορές γίνεται αρκετά επικίνδυνο, ειδικά τη νύχτα. Όπως ειπώθηκε, τα μικρά και στενά δρομάκια είναι ο τόπος κατοικίας των κατωτέρων οικονομικά, στρωμάτων της πόλης, ενώ τα μέγαλα είναι χτισμένα σε πιο ανοιχτούς δρόμους και κυρίως στις περιοχές των υψωμάτων της πόλης¹³¹. Στο χώρο του παζαριού οι δρόμοι είναι εξαιρετικά στενοί και εκεί συνωθούνται αρκετές εκατοντάδες από μικρά μαγαζάκια και εργαστήρια καθώς και

¹²⁴ Hughes, τόμ. Α', σ. 436-437 / Curzon, *Ηπειρωτικά Εστία*, τ. 88-89 (1959) σ. 666.

¹²⁵ Hobhouse, τόμ. Α', σ. 48.

¹²⁶ Leake, τ. Α', σ. 140 / Curzon, *Ηπειρωτικά Εστία*, τ. 88-89 (1959) σ. 666.

¹²⁷ Leake, τ. Α', σ. 140.

¹²⁸ Curzon, *Ηπειρωτικά Εστία*, τ. 88-89 (1959) σ. 665.

¹²⁹ Σούλης Χρ. Ι. ο.π., τόμ. Α', τ. 6, σ. 200.

¹³⁰ Leake, τ. Α', σ. 48.

¹³¹ Hobhouse, τόμ. Α', σ. 48 / Leake, τ. Α', σ. 139 / Hobhouse, τόμ. Α', σ. 48 / Hughes, τόμ. Α', σ. 435.

μια εβραϊκή συνοικία με χαμηλά σπίτια¹³². Οι δρόμοι, πολλές φορές κατέληγαν σε πλατείες. Στις πλατείες και στους δρόμους της πόλης υπήρχαν αρκετά πηγάδια και βρύσες απ' όπου ο κόσμος μπορούσε άνετα να προμηθευτεί καθαρό και πόσιμο νερό¹³³.

Μέσα στην πόλη υπήρχαν αρκετά άλλα δημόσια κτίρια. Χαρακτηριστικά θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τα εξής : μέσα στην πόλη υπήρχαν έξι ή οχτώ εκκλησίες, μερικές από τις οποίες είναι αρκετά μεγάλες σε μέγεθος¹³⁴, οι οποίες χρησίμευαν στις λατρευτικές ανάγκες των 17.000 περίπου χριστιανών της πόλης. Σε αυτές τις εκκλησίες ασκούσαν τα καθήκοντά τους πάνω από 50 ιερείς σύμφωνα με τη μαρτυρία του περιηγητή Rouquerville¹³⁵. Οι λειτουργίες της Ελληνικής θρησκείας, ωστόσο, δεν μπορούσαν να γίνουν εξίσου ελευθέρως όπως στα Ιόνια νησιά. Ο περιηγητής Hughes, επισκέφτηκε πολλές από αυτές τις εκκλησίες και εκφράζεται με τα μάλλον αρνητικά λόγια για την αγιογράφησή τους, προφανώς γιατί δεν μπορούσε να αντιληφθεί τον παραδοσιακό τρόπο που ζωγράφιζαν οι ορθόδοξοι στους ναούς τους. Λέει χαρακτηριστικά : «..Μπήκαμε σε πολλές εκκλησίες, όπου παρατηρήσαμε πολύ περισσότερες φτηνές και φανταχτερές επιχρυσώσεις και κακότεχνες ζωγραφιές αγίων και μαρτύρων παρά καλαίσθητη διακόσμηση...¹³⁶ Οι ελληνικές εκκλησίες στα Ιωάννινα είναι γενικά μεγάλες και στολισμένες...κάνουν πολύ έντονα αντίθεση με τα τούρκικα τζαμιά που είναι εξαιρετικά απλά...»¹³⁷. Σε κάποιο σημείο της πόλης ή τουλάχιστον κοντά σε αυτήν πρέπει να υπήρχε και το μοναστήρι της Αγίας Αικατερίνης που ιδρύθηκε από Σιναΐτες μοναχούς¹³⁸. Τα Γιάννινα ήταν έδρα ενός Έλληνα αρχιεπισκόπου, στον οποίο υπάγονται αρκετές επισκοπές στα νότια μέρη της Αλβανίας¹³⁹.

Στην πόλη υπήρχαν και 14-18 τζαμιά¹⁴⁰, καθένα από τα οποία βρισκόταν σε ένα ανοικτό χώρο και, συνήθως περιβάλλονταν από κυπαρίσσια¹⁴¹. Σε αυτά θα πρέπει να προσθέσουμε και τους τρεις τούρκικους τεκέδες, δηλαδή τα τούρκικα μοναστήρια¹⁴². Οι εβραίοι εξυπηρετούσαν τις ανάγκες τους σε δύο συναγωγές που βρισκόταν μέσα στο κάστρο¹⁴³.

Σε αρκετά σημεία της πόλης βρισκόταν διάφορα δημόσια κτίρια που σχετίζονταν με την δημόσια ασφάλεια της πόλης. Έτσι, μέσα στο κάστρο υπήρχε ένα διοικητήριο και φυλακές που χώραγαν τουλάχιστον 250 άτομα¹⁴⁴. Επίσης μέσα στην πόλη υπήρχαν διασκορπισμένα και άλλα κρατητήρια¹⁴⁵, καθώς και ένα φρουραρχείο στην περιοχή ανάμεσα στο παζάρι και στο κάστρο, στο τέλος ενός μικρού δρόμου όπου ανοιγόταν μια πλατεία,. Στο χώρο εκείνο όπου ήταν εγκατεστημένο το φρουραρχείο, γίνονταν οι πιο θηριώδεις εκτελέσεις παραδειγματισμού. Έκαιγαν ανθρώπους ζωντανούς σε σιγανή φωτιά, τους παλούκωναν ή τους έγδερναν ζωντανούς¹⁴⁶.

¹³² Holland, σ. 108 / Δημητριάδης, Ευάγγ. Π. : Το βιλαέτι των Ιωαννίνων κατά τον 19^ο αι. Γιάννινα, από την "πόλη - παζάρι" στην "πόλη - πρακτορείο", Θεσσαλονίκη 1993, σ. είναι στο χάρτη 2, να δω σε ποια σελίδα είναι. (στο εξής Δημητριάδης, Το βιλαέτι...).

¹³³ Σούλης Χρ. Ι. ο.π., τόμ. Α', τ. 6, σ. 200.

¹³⁴ Holland, σ. 112 / Hughes, τόμ. Β', σ. 25 / Leake, τόμ. Α', σ. 139 / Rouquerville ...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 95.

¹³⁵ Rouquerville ...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 102-103. Ο περιηγητής Leake, τ. Α', σ. 139, κάνει λόγω για 15 ιερείς αλλά μάλλον δεν πρέπει να είναι σωστός στην εκτίμησή του. .

¹³⁶ Hughes, τόμ. Α', σ. 453-457 .

¹³⁷ Hughes, τόμ. Β', σ. 25.

¹³⁸ Rouquerville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 95.

¹³⁹ Holland, σ. 112.

¹⁴⁰ Hughes, τόμ. Β', σ. 25.

¹⁴¹ Holland, σ. 111.

¹⁴² Hughes, τόμ. Β', σ. 25.

¹⁴³ Leake, τ. Α', σ. 139 / Hughes, τόμ. Β', σ. 25..

¹⁴⁴ Leake, τ. Α', σ. 136 / Hughes, τόμ. Α', σ. 471, τόμ. Β', σ. 25..

¹⁴⁵ Δημητριάδης, Το βιλαέτι..., χάρτης 2.

¹⁴⁶ Hughes, τόμ. Α', σ. 453-454 .

Επίσης, στην πόλη υπήρχαν πολλά δημόσια χάνια, και λουτρά καθώς και πέντε, τουλάχιστον, νεκροταφεία¹⁴⁷. Πέρα από τα παραπάνω υπήρχαν, βέβαια, τα παλάτια του Αλή Πασά και των δύο γιων του¹⁴⁸ καθώς και αρκετά σαράγια για την εξυπηρέτησή τους καθώς και των άλλων υψηλόβαθμων στελεχών της αυλής τους¹⁴⁹. Ακόμα, αρκετοί κήποι και χώροι αναψυχής, φυλάκια, στρατώνες για την εξυπηρέτηση του στρατού που έδρευε στην πόλη, τελωνεία για τον έλεγχο των εισερχομένων και εξερχόμενων εμπορευμάτων¹⁵⁰.

Η πρόοδος στον τομέα της εκπαίδευσης και γενικά της παιδείας, στην πόλη των Ιωαννίνων ήταν φανερή, ιδιαίτερα στην εποχή του Αλή Πασά, ο οποίος δεν εμπόδιζε ακόμα και την ίδρυση και λειτουργία αξιόλογων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Προφανώς, αισθανόταν σίγουρος για την δύναμή του και δεν σκέφτηκε ότι μια τέτοια εκπαιδευτική κίνηση θα μπορούσε να επιφέρει ανατροπές, οποιοδήποτε είδους μέσα στην επικράτειά του. Για τούτο και, σε γενικές γραμμές, ανεχόταν μάλλον αδιάφορα την ύπαρξη και την λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στα Ιωάννινα. Άλλωστε, εκτός από τα ελληνικά σχολεία, λειτουργούσαν και μεντρεσέδες, δηλαδή τα τούρκικα σχολεία της πόλης¹⁵¹ αν και σε γενικές γραμμές οι Τούρκοι αδιαφορούσαν για τη μόρφωση των παιδιών τους¹⁵².

Ο κύριος λόγος που έκανε τους Έλληνες της πόλης να ενδιαφερθούν για την εκπαίδευση των παιδιών τους ήταν, πέρα από τα άλλα, η ανάπτυξη της αστικής τάξης¹⁵³. Το εμπόριο, που τους είχε οδηγήσει πέρα από τα στενά σύνορα της πόλης τους αλλά και της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η επαφή με την πολιτισμένη και «πεπαιδευμένη» δυτική Ευρώπη, η ελπίδα για μια ανώτερη ζωή από πνευματικής απόψεως και, γιατί όχι, η κρυφή ελπίδα για τη λευτεριά από την τυραννία των Τούρκων, ήταν αφορμές που επέδρασαν καταλυτικά στο ενδιαφέρον των Γιαννιωτών για την μόρφωση που, χρόνο με το χρόνο, μεγαλώνει. Έκφανση αυτού του ενδιαφέροντος είναι το γεγονός ότι ένα μέρος από τα κέρδη που προκύπτουν από τις εμπορικές τους συναλλαγές, είτε στο εσωτερικό είτε στο εξωτερικό, τοποθετούνται στην αγορά κτιρίων μέσα στην πόλη για την στέγαση σχολείων, στην αγορά βιβλίων από το εξωτερικό¹⁵⁴, στην οργάνωση βιβλιοθηκών, στην μισθοδοσία καθηγητών, στην παροχή χρηματικών βοηθημάτων σε μαθητές κ.τ.λ.¹⁵⁵. Μάλιστα, η φήμη για την πνευματική πρόοδο των Γιαννιωτών ξεπέρασε τα σύνορα της πόλης και διαδόθηκε σε όλο τον υπόλοιπο ελληνικό χώρο. Ένα μέρος από τα κέρδη τους οι Γιαννιώτες έμποροι τα επένδυσαν στην αγορά βιβλίων. Αυτά τα βιβλία έρχονταν από το εξωτερικό στην πόλη και είτε καταθέτονταν στις εκεί βιβλιοθήκες είτε από τα Ιωάννινα προωθούνταν στα υπόλοιπα μέρη της Ελλάδας¹⁵⁶. Μάλιστα οι τιμές αυτών των βιβλίων δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητες, αν συγκριθούν με τις τρέχουσες τιμές των αμοιβών των εργατών και των τιμών των προϊόντων της εποχής¹⁵⁷. Κυρίως, τα βιβλία έρχονταν από τη Γερμανία και την Ιταλία με κάντρο την Βενετία, χώρες με τις οποίες οι Γιαννιώτες είχαν στενές εμπορικές σχέσεις¹⁵⁸.

¹⁴⁷ Σούλης Χρ. Ι. ο.π., τόμ. Α΄, τ. 6, σ. 200 / Hughes, τόμ. Α΄, σ. 435-436 / Leake, τ. Α΄, σ. 136 / Δημητριάδης, Το βιλαέτι..., χάρτης 2.

¹⁴⁸ Δες σχετικά τα κεφάλαια για το κάστρο της πόλης και τη Λιθαρίτσα.

¹⁴⁹ Hughes, τόμ. Β΄, σ. 25.

¹⁵⁰ Δημητριάδης, Το βιλαέτι..., χάρτης 2..

¹⁵¹ Δημητριάδης, Το βιλαέτι..., χάρτης 2.

¹⁵² Hughes, τόμ. Β΄, σ. 25.

¹⁵³ Ασδραχάς, Σπ. Π., ο.π., σ. 219.

¹⁵⁴ Ασδραχάς, Σπ. Π., ο.π., σ. 628.

¹⁵⁵ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΑ΄ σ. 312, Αθήνα 1975.

¹⁵⁶ Ασδραχάς, Σπ. Π., ο.π., σ. 628.

¹⁵⁷ Ασδραχάς, Σπ. Π., ο.π., σ. 630-632.

¹⁵⁸ Holland, σ. 188-189 / Μπώκος, Γ. Δ. : Η «διαφημιστική» προβολή του βιβλίου κατά την τουρκοκρατία, *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες, σ. 113-135, Αθήνα 1982 / Ασδραχάς, Σπ. Π., ο.π., σ. 626-629..

Μέσα στην πόλη, εκτός από τους διδασκάλους που δίδασκαν κατ' οίκον τα πιο πλούσια παιδιά, αλλά και τους ιερείς που δίδασκαν δωρεάν τα πιο φτωχά από τα παιδιά, λειτουργούσαν, ειδικά για τα ελληνόπουλα, δύο σχολεία όπου μορφωνόταν διαδοχικά το μεγαλύτερο μέρος των νεαρών παιδιών: το πρώτο, που ονομαζόταν και «Γυμνάσιο», θεωρούνταν και το καλύτερο. Ιδρύθηκε κατά την τελευταία δεκαετία του 18^{ου} αιώνα ή λίγο πριν¹⁵⁹ από τον γιαννιώτη έμπορο, ονόματι Πικροτοσή¹⁶⁰ ή Πικροζώη, που προικοδότησε το ίδρυμα με 800 πουγκιά. Οι τόκοι του κεφαλαίου, μαζί με άλλες δωρεές εξασφαλίζουν μισθό 2.000 πιάστρα στον ξακουστό δάσκαλο Αθανάσιο Ψαλίδα. Αυτός είχε μαζί του και δύο βοηθούς. Επίσης, από τα χρήματα του κληροδοτήματος δινόταν μια μικρή ετήσια επιχορήγηση σε κάθε μαθητή. Στο σχολείο φοιτούν 100 μαθητές και διδάσκονται ελληνικά, ιστορία, γεωγραφία και φιλοσοφία¹⁶¹.

Το άλλο σχολείο ήταν χαμηλότερου επιπέδου και απευθυνόταν σε μαθητές μικρότερης ηλικίας. Είχε ιδρυθεί στο τέλος του 17^{ου} αιώνα από κάποιον γιαννιώτη ονόματι, Γκίωνη¹⁶². Το σχολείο συντηρείται σε μεγάλο βαθμό από τις ευγενείς δωρεές των Ζωσιμάδων, μιας από τις μεγαλύτερες και πλουσιότερες σύγχρονες Ελληνικές οικογένειες¹⁶³, που είχαν εμπορικά εξαπλωθεί στη Ρωσία, την Πολωνία, την Αυστρία, κ.ά.¹⁶⁴. Επικεφαλής του ήταν ο Κοσμάς Μπαλάνος. Σε αυτό το ίδρυμα φοιτούσαν περίπου 300 μαθητές¹⁶⁵, οι οποίοι διδάσκονταν γραμματική και Έλληνες συγγραφείς. Τα δύο αυτά σχολεία είχαν και αξιόλογες βιβλιοθήκες με έναν αριθμό βιβλίων που ξεπερνούσαν τα 1.500¹⁶⁶.

Στη συνέχεια, θα αναφέρουμε ένα πολύ όμορφο κτίριο που είχε φτιάξει ο Βεζίρης για την προσωπική του ξεκούραση. Πρόκειται για το περίφημο κιόσκι, που βρισκόταν στην καλύτερη συνοικία της πόλης, στο λόφο του Αγίου Γεωργίου¹⁶⁷. Ήταν στα βόρεια της πόλης, μέσα σε έναν από τους τριάντα περίπου κήπους που είχε δημιουργήσει ο Βεζίρης για τον εαυτό του στην πόλη των Ιωαννίνων και στα περίχωρά της για να ξεκουράζεται αυτός και το χαρέμι του¹⁶⁸. Καλυμμένο από τα δέντρα, αυτό το κιόσκι δεν φαινόταν σε αυτόν που το πλησίαζε από τον δρόμο¹⁶⁹.

Λίγο πολύ οι περιηγητές δίνουν παρόμοιες περιγραφές. Σε γενικές γραμμές το περίπτερο αυτό και ο κήπος μέσα στον οποίο βρισκόταν, είχε την παρακάτω μορφή: κατ' αρχήν ο κήπος δεν ήταν αρκετά μεγάλος σε έκταση. Παρά ταύτα μια μεγάλη ποικιλία από φυτά ήταν μέσα σε αυτόν. Κυριαρχούσαν, όμως, φτελιές, οξιές, πλατάνια και κυπαρίσσια, που σχηματίζουν τεράστιες σκιές οι οποίες εμποδίζουν τον ήλιο και δημιουργούσαν υπέροχες σκιές. Στην είσοδο του κήπου υπήρχαν κάποια κτίρια φτιαγμένα για τη στέγαση της φρουράς του Βεζίρη¹⁷⁰. Μέσα στον κήπο ο Αλή Πασάς είχε δημιουργήσει ένα ζωολογικό κήπο και μάλιστα είχε φέρει άγρια ζώα. Μερικά από αυτά ήταν ελάφια, μια λεοπάρδαλη που από τη συνεχή επαφή με

¹⁵⁹ Hughes, τόμ. Β', σ. 24.

¹⁶⁰ Hughes, τόμ. Β', σ. 24.

¹⁶¹ Leake, τ. Α', σ. 146-147 / Holland, σ. 189-190 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 96.

¹⁶² Hughes, τόμ. Β', σ. 23.

¹⁶³ Holland, σ. 188-190 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 96..

¹⁶⁴ Hughes, τόμ. Β', σ. 23.

¹⁶⁵ Hughes, τόμ. Β', σ. 23.

¹⁶⁶ Leake, τ. Α', σ. 142-145 / Holland, σ. 190 / Hughes, τόμ. Β', σ. 25 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 97/ Loukia Droyuia, *Les foyers de culture en Grece pendant la domination ottomane : les cas de bibliotques*, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες, σ. 189-206, Αθήνα 1982.

¹⁶⁷ Leake, τ. Α', σ. 151.

¹⁶⁸ Hughes, τόμ. Α', σ. 460 / Holland, σ. 110.

¹⁶⁹ Leake, τ. Α', σ. 151.

¹⁷⁰ Hughes, τόμ. Α', σ. 460-461.

τους ανθρώπους είχε εξημερωθεί¹⁷¹, αρκετά κόκκινα ζαρκάδια και μια αξιοπρόσεκτα λεπτή στρουθοκάμηλος από την Αίγυπτο¹⁷².

Στο εσωτερικό του κήπου είχε κατασκευαστεί ένα υπέροχο περίπτερο το οποίο χωριζόταν από τους κήπους με ένα ξύλινο περίβολο¹⁷³. Είναι μια μεγάλη αίθουσα με περιφέρεια γύρω στα 240 πόδια. Το περίγραμμά του δεν είναι τέλειος κύκλος αλλά σχηματίζεται από τις καμπύλες τεσσάρων ξεχωριστών τμημάτων ή εσοχών, που όλες είναι ανοιχτές στη μεγάλη κυκλική περιοχή, στο κέντρο του κτιρίου. Η καμπύλη κάθε εσοχής περιλαμβάνει εννέα παράθυρα. Υπάρχουν επίσης δύο μεγάλα στην είσοδο του περιπτέρου. Όλο το δάπεδο είναι μαρμάρينو¹⁷⁴.

Στο κέντρο βρίσκεται μια μεγάλη και βαθιά μαρμάρινη λεκάνη ή δεξαμενή, στη μέση της οποίας, επίσης από μάρμαρο, βρίσκεται το ομοίωμα ενός πυραμοειδούς φρουρίου, εφοδιασμένου με πολυάριθμα κανόνια, από το καθένα από τα οποία ξεπηδά ένας υδάτινος πίδακας, που συναντά τους άλλους πίδακες από τα κανόνια στην εξωτερική περιφέρεια της λεκάνης. Το σιντριβάνι συμπληρώνεται με ένα ψηλό πίδακα από την κορυφή της πυραμίδας¹⁷⁵. Ένα μικρό όργανο προσαρμοσμένο σε μια κολώνα στην κεντρική αίθουσα, είναι κατασκευασμένο έτσι ώστε να σκορπάει τη μουσική του την ώρα που το νερό τρέχει στο σιντριβάνι. Η ζωγραφική, τα σκαλισμάτα και οι επιχρυσώσεις όλου του περιπτέρου είναι πολύ ωραία¹⁷⁶.

Ο χώρος γύρω από το κεντρικό μαρμαρόστρωτο χωριζόταν σε επτά τμήματα. Ένα από αυτά ήταν προθάλαμος. Αντίκρυ μια στενή σκάλα που οδηγούσε στον κήπο. Τα σκαλοπάτια ανέβαζαν σε μια κάμαρα που είχε παράθυρο προς το εσωτερικό. Το παράθυρο είχε καφάσι ζωγραφισμένο¹⁷⁷. Από αυτό το παράθυρο μπορούσε να κοιτάξει κανείς κάτω στο περίπτερο, ενώ στην πλευρά του περιπτέρου ένα τοπίο είναι ζωγραφισμένο ώστε το παράθυρο μπορεί να ξεγελάσει και το πιο παρατηρητικό μάτι¹⁷⁸. Σε εκείνη την κάμαρα εγκαθιστούσε τις ευνοούμενες του χαρεμιού του που έπαιρνε μαζί του στο κιάσκι. Από τις άλλες έξι κάμαρες οι δύο ήταν αδειανοί μαρμαρόστρωτοι χώροι. Οι υπόλοιπες ήταν διαμερίσματα μεγαλόπρεπα επιπλωμένα¹⁷⁹. Σε μια γωνιά του πάρκου υπήρχε άλλο ένα μικρό παλάτι του Βεζίρη¹⁸⁰.

Σε γενικές γραμμές οι περιηγητές εκφράζονται με καλά λόγια για αυτό το όμορφο. Ο Leake λέει ότι ήταν «...κτίριο που στόλιζε τα Γιάννινα...» και παρακάτω «...Νομίζω πως ούτε ο σουλτάνος δεν έχει τόσο όμορφο και τόσο ευχάριστο κιάσκι για τις καλοκαιρινές ζέστες...»¹⁸¹. Ο περιηγητής Holland, επίσης, λέει ότι «...Οι κήποι και το περίπτερο του Βεζίρη στο βόρειο προάστιο αποτελούν ένα αξιόλογο δημιούργημα...»¹⁸². Τέλος ο Hughes, λέει ότι στο κιάσκι του Βεζίρη «...ένα φυσικό παρά τεχνητό γούστο κυριαρχεί...»¹⁸³.

Πριν κλείσουμε την αναφορά μας στα Ιωάννινα, θα πρέπει να πούμε και λίγα λόγια για την πολιτική που ακολούθησε ο Αλή Πασάς ως προς το θέμα της υγιεινής, μέσα στην πόλη. Αναμφισβήτητα, σε μία τέτοια μεγάλη, οι συνθήκες υγιεινής δεν ήταν οι καλύτερες δυνατές. Ειδικά σε ορισμένες συνοικίες, όπως στις εβραϊκές και στις πιο φτωχικές τις πόλης, η καθαριότητα ήταν παντελώς ανύπαρκτη. Άμεσο αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν, φυσικά, οι αρρώστιες, οι οποίες πολλές φορές έπαιρναν την μορφή επιδημιών.

¹⁷¹ Leake, τ. Α', σ. 151 / Hughes, τόμ. Α', σ. 461.

¹⁷² Holland, σ. 111.

¹⁷³ Holland, σ. 110.

¹⁷⁴ Leake, τ. Α', σ. 151 / Holland, σ. 110.

¹⁷⁵ Holland, σ. 110-111 / Leake, τ. Α', σ. 151-152.

¹⁷⁶ Holland, σ. 111 / Hughes, τόμ. Α', σ. 461.

¹⁷⁷ Leake, τ. Α', σ. 153.

¹⁷⁸ Holland, σ. 111.

¹⁷⁹ Leake, τ. Α', σ. 153.

¹⁸⁰ Holland, σ. 111.

¹⁸¹ Leake, τ. Α', σ. 151, 153.

¹⁸² Holland, σ. 110.

¹⁸³ Hughes, τόμ. Α', σ. 460.

Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι κατά την τριακονταετία 1790-1820, η πόλη χτυπήθηκε από λοιμό τουλάχιστον έξι φορές¹⁸⁴. Ο Αλή Πασάς ήταν ο πρώτος, στο χώρο της Ηπείρου, που έκανε ενέργειες προκειμένου να θωρακίσει από υγειονομικής απόψεως, αν και οι προσπάθειές του δεν είχαν επιτυχία. Τα μέτρα που πήρε δεν περιορίζονταν μόνο στην πόλη των Ιωαννίνων αλλά και στην επαρχία¹⁸⁵. Αποκλεισμός περιοχών που πλήττονταν από τις επιδημίες, λήψη προστατευτικών μέτρων, οργάνωση λαζαρέτων σε δρόμους- περάσματα για την Ήπειρο κ.α.¹⁸⁶ Επίσης, μέσα στην πόλη, υπήρχε ένα κτίριο το οποίο χρησίμευε σαν νοσοκομείο. Μάλιστα, όπως αναφέρει ο περιηγητής Hughes, το νοσοκομείο μπορούσε να δεχτεί 150 ασθενείς, που παρακολουθούνται από ένα χειρουργό, ένα εφημέριο, και νοσοκόμες¹⁸⁷. Πράγματι, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ίσως υπάρχει κάποια πιθανότητα να λειτουργούσε κάποιο τέτοιο ίδρυμα στο χώρο της πόλης. Απ' την άλλη, όμως, θα πρέπει να σκεφτούμε ότι θα ήταν πολύ πρωτοποριακό για την εποχή του, πόσο μάλλον αν υπήρχε και προσέφερε υπηρεσίες σε τέτοια έκταση. Ο περιηγητής Rouqueville που έζησε αρκετά χρόνια στην πόλη εξηγεί καλύτερα τη λειτουργία αυτού του κτιρίου, του οποίου την ύπαρξη δεν αμφισβητεί. Λέει σχετικά : «... Το νοσοκομείο αρκείται να δίνει τρόφιμα στους φτωχούς. Έχει ιδρυθεί περισσότερο για να χρησιμοποιείται σαν άσυλο, όπως τα ξενοδοχεία στα οποία γίνονται δεκτοί οι φτωχοί κατά τους πρώτους αιώνες του χριστιανισμού, παρά σαν νοσοκομείο μέσα στο οποίο θεραπεύουν τις αρρώστιες, γιατί δεν έχει ούτε γιατρούς, ούτε φαρμακείο για να το εξυπηρετήσουν...»¹⁸⁸. Μάλλον, λοιπόν, πρόκειται για κάποιο πτωχοκομείο παρά για κάποιο νοσοκομείο με τη σημερινή έννοια. Ή τουλάχιστον, ενώ στην αρχή ίσως να είχε ιδρυθεί στα πλαίσια του παραπάνω προγράμματος του Αλή Πασά που περιγράψαμε, αργότερα όμως η πρώτη του λειτουργία με τον καιρό παραμερίστηκε και, τελικά, μεταβλήθηκε σε κάποιο είδους πτωχοκομείο.

4.1.6. Η λίμνη και το νησί των Ιωαννίνων

Ως γνωστόν, η πόλη των Ιωαννίνων εκτείνεται κατά μήκος των δυτικών ακτών μιας λίμνης, σε διεύθυνση από ΒΔ προς ΝΑ¹⁸⁹. Στην απέναντι πλευρά της, βρέχει τους πρόποδες του όρους Μιτσικέλι¹⁹⁰. Το μήκος της λίμνης είναι 6-7 περίπου μίλια, ενώ το πλάτος της ποικίλει από 3 μίλια στη Ν επέκταση, σε λιγότερο από ένα, απέναντι και λίγο προς τα νότια από το κάστρο των Ιωαννίνων¹⁹¹. Το βάθος του νερού ποτέ δεν είναι λιγότερο από 3 μέτρα, περίπου¹⁹². Μια μεγάλη ποικιλία ψαριών ψαρεύονται από τα νερά της λίμνης. Περιζήτητα είναι τα σαζάνια, τα χέλια, οι πέρκες, οι κυπρίνοι, οι караβίδες και οι «τζίμες» οι οποίες είναι μικρά ψάρια που πιάνονταν με ειδικά μεταξωτά δίχτυα. Αλλά και οι όχθες της λίμνης ήταν γεμάτα καλαμιές και βούρλα κάθε λογής. Ανάμεσά τους ανθίζουν νούφαρα και ζαμπάκια. Από τα βούρλα, τα πιο συνηθισμένα είναι τα «παπύρια». Οι όχθες προσφέρουν και άφθονο κυνήγι. Ανάμεσα στα παπύρια βρίσκουν

¹⁸⁴ Κωστής, Κ. : Στον καιρό της πανώλης, Ηράκλειο 1995, σ. 398-400, 406-409.

¹⁸⁵ Hughes, τόμ. Β', σ. 264 / Tully, J. D. : The history as it has lately appeared in the islands of Malta, Gozo, Corfu, Cephalonia, etc. London 1821, p. 81.

¹⁸⁶ Κουγιάς, Σ. Β. : Ηπειρωτικόν Αρχαίον Σταύρου, εν Ηπειρωτικά Χρονικά 13 (1939), σ. 58 / Παπαγεωργίου, Γ. : Η επιδημία πανώλης στη Θεσσαλία, Ήπειρο και Αλβανία (1812-1813), εν Ηπειρωτικά Χρονικά 28 (1986/1987), σ. 71-102 / Παπαγεωργίου, Γ. : Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20ου αιώνα, Ιωάννινα 1982, σ. 306 / Hughes, τόμ. Α', σ. 391 και Β', σ. 264 / Διαμάντης, Κ. : Ο Αθανάσιος Ψαλίδας και το αρχαίο του. Β'. Αι σπουδαιότερα επιστολά, εν Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, ΙΣΤ' (1962), σ. 352 .

¹⁸⁷ Hughes, τόμ. Β', σ. 23-25.

¹⁸⁸ Rouqueville... Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 96-97.

¹⁸⁹ Hobhouse, τόμ. Α', σ. 59.

¹⁹⁰ Leake, τόμ. Α', σ. 166-167.

¹⁹¹ Leake, τόμ. Α', σ. 131-132 / Holland, σ. 106 .

¹⁹² Leake, τόμ. Α', σ. 133.

καταφύγιο κορμοράνοι και αγριόπαπιες¹⁹³. Οι όχθες που είναι κάτω από το Μιτσικέλι, είναι απότομες και τα γύρω βουνά είναι καταφύγια πολλών αρπακτικών ορνέων. Ο αετός με την άσπρη ουρά, ο ψαλδάρης, ο Αιγυπτιακός γύπας και άλλα είδη γυπών, ο φαλακροκόρακας, ο γερανός είναι από τα πιο αξιόλογα πουλιά¹⁹⁴. Σε αυτή, επίσης, την πλευρά της λίμνης υπάρχει το τούρκικο μοναστήρι του Ντουραχάν. Από το χωριό του νησιού και σε απόσταση 400 μέτρα, περίπου, προς τα ΒΑ υπάρχει μια από τις κυριότερες πηγές της λίμνης που ονομάζεται Κρυόνερο. Το ρυάκι πηγάζει από τους πρόποδες του Μιτσικελίου, από ένα στόμιο, όπου καταφεύγουν τα ψάρια, μόλις πλησιάζουν οι βάρκες. Οι κάτοικοι, που αγαπούν πολύ το κρύο νερό, και όταν τους δίνεται η ευκαιρία ξεδιψούν από αυτή την πηγή¹⁹⁵.

Στα δύο τρίτα της λίμνης απέναντι από το σεράι και πιο κοντά στο βουνό Μιτσικέλι παρά στην πόλη, υψώνεται ένα νησί με ανώμαλο έδαφος¹⁹⁶. Ο Εβλιγιά Τσελεμπή το ονομάζει «νησί των απίστων» γιατί το κατοικούν μόνο ορθόδοξοι χριστιανοί¹⁹⁷. Σε μήκος είναι μισό μίλι μήκος και σε πλάτος περίπου 250 μέτρα. Επάνω στο νησί είναι χτισμένο ένα μικρό παλάτι για το Βεζίρη το οποίο είναι οχυρωμένο¹⁹⁸. Το ψαροχώρι με 100-200 σπίτια, βρίσκεται στη βόρεια μεριά του νησιού, σχεδόν κρυμμένο από τα πλούσια φυλλώματα των καστανιών και των πλατάνων¹⁹⁹. Συνολικά, επάνω στο νησί κατοικούν περίπου ογδόντα οικογένειες χριστιανών. Οι κάτοικοι του νησιού είναι ψαράδες και βαρκάρηδες²⁰⁰. Οι βάρκες είναι κατά κύριο λόγο μονόξυλα και εξυπηρετούν τις ανάγκες των κατοίκων του νησιού αλλά και τις μετακινήσεις από και προς την πόλη²⁰¹.

Πάνω στο νησί βρίσκονται αρκετές εκκλησίες και μοναστήρια. Ένα από αυτά, το μοναστήρι του Σωτήρα, έχει μετατραπεί σε φυλακή. Εκεί καταλήγουν οι κρατούμενοι από όλη την επικράτεια του βεζίρη. Ο περιορισμός στο νησί σε σύγκριση με τις φυλακές του κάστρου είναι πιο υγιεινός και πιο χαλαρός. Επίσης αυτές οι φυλακές συχνά είναι τόπος εκτελέσεων καταδίκων. Σε ένα άλλο έχουν εγκατασταθεί οι γυναίκες και τα παιδιά των Σουλιωτών που κατέφυγαν στα Επτάνησα ύστερα από την κατάληψη του Σουλίου²⁰².

Το θαυμάσιο και ειδυλλιακό τοπίο της λίμνης και του νησιού είναι ένας από τους πιο δημοφιλείς τόπους για κάποιες στιγμές ξεκούρασης των κατοίκων της πόλης. Χαρακτηριστικά λέει ο περιηγητής Rouqueville «...οι κάτοικοι των Ιωαννίνων έρχονται τις όμορφες μέρες του καλοκαιριού για να διασκεδάσουν και να μεθύσουν. Οι ψαράδες τους παραχωρούν τα σπίτια τους. Ξέρουν να ετοιμάζουν άριστα το ψάρι και τις караβίδες που είναι η συνηθισμένη απόλαυση σε αυτού του είδους τις συγκεντρώσεις των οποίων η μουσική, η χαρά και η τρελά γοητεύουν ακόμα, παρά την επαγρύπνηση της τυραννίας...»²⁰³.

4.1.7. Οι κάτοικοι της πόλης

Ο πληθυσμός της πόλης των Ιωαννίνων αποτελείται από Έλληνες, Τούρκους, Αλβανούς και Εβραίους. Επίσης, μέσα στην πόλη παρεπιδημούν λίγοι ευρωπαίοι και λίγοι Άραβες και Μαυριτανοί²⁰⁴.

¹⁹³ Leake, τομ . Α΄, σ. 156-157 / Σούλης Χρ. Ι. : ο.π. τόμ. Α΄, τ. 7, σ. 246 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 105.

¹⁹⁴ Holland, σ. 119.

¹⁹⁵ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 105.

¹⁹⁶ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 104.

¹⁹⁷ Σούλης Χρ. Ι. : ο.π. τόμ. Α΄, τ. 7, σ. 246.

¹⁹⁸ Holland, σ. 107 / Leake, τ. Α΄, σ. 154 / Hobhouse, τόμ. Α΄, σ. 59.

¹⁹⁹ Σούλης Χρ. Ι. : ο.π. τόμ. Α΄, τ. 7, σ. 246 / Leake, τ. Α΄, σ. 154 / Holland, σ. 107.

²⁰⁰ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 104 / Σούλης Χρ. Ι. : ο.π. τόμ. Α΄, τ. 7, σ. 246. .

²⁰¹ Holland, σ. 119.

²⁰² Leake, τ. Α΄, σ. 156-157 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 104.

²⁰³ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 104-105.

²⁰⁴ Holland, σ. 112-113.

Όπως είδαμε και πιο πάνω, ο περιηγητής Rouqueville δίνει ως εξής τα αριθμητικά στοιχεία για τους κατοίκους της πόλης : «...ο αριθμός των κατοίκων της πόλης είναι 17.100 χριστιανοί, 5.000 μωαμεθανοί και 1.200 εβραίοι, ένα σύνολο δηλαδή 23.300 ατόμων. Αυτός είναι ο πληθυσμός που μένει μόνιμα στην πόλη. Αλλά αν προσθέσουμε σε αυτούς, τους Αλβανούς που αποτελούν τη φρουρά της πόλης, το υπηρετικό προσωπικό του βεζίρη...τους ομήρους...τους πελάτες, τα μισθοφορικά στρατεύματα, τους ξένους... υπάρχει ένας σταθερός αριθμός 35.000 ατόμων...»²⁰⁵.

Οι Έλληνες αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Είναι οι πλέον ευυπόληπτοι σε πλούτο και περιουσία²⁰⁶. Πολλοί από αυτούς γνωρίζουν τα ευρωπαϊκά ήθη και έθιμα και, βέβαια, τις ευρωπαϊκές γλώσσες²⁰⁷. Πολλοί από τους εμπόρους έμειναν αρκετά χρόνια στο εξωτερικό και αυτό καλλιεργούσε το πνεύμα τους και έδινε άνεση και λεπτότητα στους τρόπους τους. Δεν φορούν Αλβανικά ρούχα, ούτε μιλούν την Αλβανική γλώσσα και έχουν τα ίδια έθιμα με τους Έλληνες άλλων περιοχών της Ευρωπαϊκής Τουρκίας. Οι Γιαννιώτες περηφανεύονταν για την καταγωγή τους²⁰⁸.

Οι Τούρκοι των Ιωαννίνων είναι επίσης πολυάριθμοι, όχι όμως όσοι οι Έλληνες. Παρουσιάζουν νωθρότητα, δεν είναι τόσο δραστήριοι όσο οι Έλληνες στο εμπόριο, είναι μάλλον αδιάφοροι και τους διακρίνει μια προκατάληψη. Τα έθιμά τους είναι όμοια με αυτά των άλλων Τούρκων της αυτοκρατορίας²⁰⁹.

Οι Αλβανοί κάτοικοι των Ιωαννίνων ανήκουν στην κατώτερη τάξη. Κυρίως αποτελούν το στρατό και την προσωπική φρουρά του Βεζίρη και κατοικούν στα σπίτια των Ελλήνων, πράγμα που αποτελεί μια μορφή έμμεσης φορολογίας η οποία θεωρείται πολύ βαριά και καταπιεστική²¹⁰.

Οι εβραίοι της πόλης δεν υπερβαίνουν τα 1.200 άτομα. Κατοικούν κυρίως στο κάστρο και στο Παζάρι της πόλης. Οι συνθήκες διαβίωσής τους είναι άθλιες. Από τα σπίτια τους, το μεγαλύτερο μέρος δείχνει εξαιρετικά μίζερο. Μέσα στο κάστρο οι κατοικίες δεν διαφέρουν σε τίποτα από καλύβες και είναι ανοιχτές σε δύο ή και σε τρεις από τις πλευρές τους. Η γειτονιές τους είναι αρκετά βρώμικες και σκοτεινές.²¹¹ Οι Εβραίοι των Ιωαννίνων απαντώνται σαν έμποροι στα παζάρια, σαν τεχνίτες, και μερικοί από αυτούς απασχολούνται στο Σαράι. Επωφελούνται μαζί με τους Έλληνες από τη γενική ανεκτικότητα και δεν εκτίθενται, πιστεύω σε καμία ιδιαίτερη στέρηση²¹².

Σε γενικές γραμμές, όπως λέει ο περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπή, οι κάτοικοι είναι φιλόξενοι, οι νέοι με ωραίο και υπερήφανο ύφος και ευγενικούς τρόπους. Είναι γενικά ευπειθείς, εργατικοί και επιβλητικοί. Οι άρχοντες φορούν σαρίκι χρυσαυμένο και πανωφόρι μεταξωτό με γούνα, ενώ οι νέοι ενδυμασία σφιχτή από τσόχα και κατιφέ και στο κεφάλι σκούφια. Στη μέση σφιχτό, πλεχτό ζωνάρι και δίστομο μαχαίρι, ενώ τα παπούτσια τους είναι κίτρινα²¹³.

Ο γυναικείος πληθυσμός της πόλης τράβηξε την προσοχή των περιηγητών σε μεγάλο βαθμό. Οι γυναίκες δεν κυκλοφορούν πολύ στους δρόμους, εκτός από αυτές των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων. Η ενδυμασία τους είναι «βαριά», σε τέτοιο σημείο που κυριολεκτικά κρύβονται κάτω από τα

²⁰⁵ Rouqueville ...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 102-103 .

²⁰⁶ Holland, σ. 112.

²⁰⁷ Hobhouse, τόμ. Α΄, σ. 67 - 74 .

²⁰⁸ Hobhouse, τόμ. Α΄, σ. 48.

²⁰⁹ Holland, σ. 112.

²¹⁰ Holland, σ. 113.

²¹¹ Leake, τομ . Α΄, σ. 135-136 / Hughes, τόμ. Α΄, σ. 471-472..

²¹² Holland, σ. 112-113.

²¹³ Σούλης Χρ. Ι., ο.π., τόμ. Α΄, τ. 6 , σ. 200.

ρούχα²¹⁴. Δένουν το κεφάλι τους με άσπρο μαντίλι και αφήνουν ακάλυπτο μόνο το πρόσωπο και τα μάτια. Τα ρούχα τους είναι από τσόχα και ατλάζι.²¹⁵

Πιο συγκεκριμένα, οι Τουρκάλες των ανωτέρων τάξεων σπάνια βγαίνουν έξω. Και όταν το κάνουν αυτό, καλύπτονται εντελώς με μια σκουρόχρωμη ρόμπα και το πρόσωπό τους, επίσης, κρύβεται με οριζόντια καλύπτρα που αφήνει ένα στενό άνοιγμα για τα μάτια²¹⁶.

Οι συνήθειες των Ελληνίδων, ως προς τις εξόδους τους, μοιάζουν με αυτές των προηγούμενων. Σπάνια εμφανίζονται στους δρόμους και όταν βγαίνουν έξω, μεταμφιέζονται με σχεδόν όμοιο τρόπο²¹⁷. Εξαίρεση γίνεται για τον εκκλησιασμό μόνο τη νύχτα²¹⁸. Αντίθετα, οι Ελληνίδες και οι Αλβανίδες της κατώτερης τάξης, όταν βγαίνουν από το σπίτι, ντύνονται πιο ελεύθερα²¹⁹. Το βάδισμα των γυναικών είναι αλλόκοτο, όχι τόσο εξ αιτίας του περιορισμού και της ενδυμασίας, όσο από την πεποίθηση που επικρατεί ότι το κλυδωνιζόμενο, λικνιστικό περπάτημα είναι απόδειξη ευγένειας και γοητείας²²⁰.

Όταν φτάσουν σε ηλικία γάμου, τα κορίτσια προικίζονται από τους γονείς τους, οι οποίοι επίσης βρίσκουν και τον γαμπρό. Στην εκλογή του τελευταίου, η κοπέλα δεν μπορεί ποτέ να πει τη γνώμη της και δεν της επιτρέπεται να τον δει πριν από τον γάμο. Τα αδέρφια της νύφης δεν παντρεύονται πριν αποκαταστήσουν την αδερφή τους.²²¹

Μετά το θάνατο του Αλή Πασά φαίνεται πως η κατάσταση στην πόλη έχει χειροτερέψει σε μεγάλο βαθμό. Αυτή η παρακμή της πόλης είναι ορατή ακόμα και πάνω στους κατοίκους της. Πια δεν έχουν την ευγενική όψη που είχαν παλαιότερα. Όπως λέει χαρακτηριστικά ο περιηγητής **Curzon**, το 1834: «...Όλη η πολιτεία έχει αξιολύπητη εμφάνιση ...οι άνθρωποι έχουν άγρια εμφάνιση, σαν χασαπόσκυλα...»²²².

4.2. ΑΡΤΑ

Μια από τις μεγαλύτερες πόλεις της Ηπείρου και της επικράτειας του Αλή Πασά, σε μια απόσταση 20 μιλίων από την πρωτεύουσα, η Άρτα δέχτηκε αρκετούς επισκέπτες - περιηγητές, ήδη από τον 17^ο αιώνα. Οι πληροφορίες που μας άφησαν είναι πολύ σημαντικές και, μερικές φορές εξαιρετικά λεπτομερείς. Για παράδειγμα, ο περιηγητής Scrofanì τοποθετεί τη θέση της «...ανάμεσα στις 29^ο και 40^ο μοίρες γεωγραφικού πλάτους και στις 18^ο και 19^ο, γεωγραφικό μήκος...»²²³.

Σε γενικές γραμμές, η Άρτα είναι μια τυπική, μεγάλη πόλη της Ηπείρου, χωρίς, όμως κάτι εξαιρετικό που θα μπορούσε να τραβήξει την περιέργεια του επισκέπτη-περιηγητή. Ήδη από τον 17^ο αιώνα η πόλη έχει 2.000 σπίτια. Συνήθως είναι διώροφα και αρκετά από αυτά είναι πολυτελή με κήπους αμπέλια περιβόλια και δεξαμενές. Μερικά από τα σπίτια, ξεχωρίζουν, καθώς δεν είναι ανατολίτικου στυλ και μάλλον είναι από τη Βενετική εποχή²²⁴. Η πόλη, είναι χωρισμένη σε 17 συνοικίες, από τις οποίες, μόνον τρεις είναι τούρκικες, τέσσερις εβραϊκές και δέκα (!) ελληνικές. Αρμένιοι στην πόλη δεν υπάρχουν, όμως είναι δυνατόν

²¹⁴ Holland, σ. 114.

²¹⁵ Σούλης Χρ. Ι., ο.π., τόμ. Α', τ. 6, σ. 200.

²¹⁶ Holland, σ. 114.

²¹⁷ Holland, σ. 115.

²¹⁸ Σιμόπουλος Κυριάκος : Ξένοι ταξιδιώτες...τ. Γ1 : 1800 - 1810, σ. 467.

²¹⁹ Holland, σ. 115.

²²⁰ Σιμόπουλος Κυριάκος : Ξένοι ταξιδιώτες...τ. Γ1 : 1800 - 1810, σ. 468.

²²¹ Σιμόπουλος Κυριάκος : Ξένοι ταξιδιώτες...τ. Γ1 : 1800 - 1810, σ. 467.

²²² Curzon, Ηπειρωτικά Εστία, τ. 88-89 (1959) σ. 666.

²²³ Scrofanì. Τόμ. Β. σ. 19.

²²⁴ Hobhouse, σ. 40.

να συναντήσει κανείς πολλούς Λατίνους²²⁵. Είναι πολύ καθαρή πόλη με δρόμους που, εν μέρει, είναι πλακοστρωμένοι και αρκετά άνετοι²²⁶.

Μέσα στην πόλη υπάρχουν κατά τον 17^ο αιώνα τέσσερα τζαμιά (τα οποία κατά τον 19^ο αιώνα θα είναι πέντε²²⁷ ή έξι²²⁸), ένας τούρκικος τεκές (τούρκικο μοναστήρι) Δερβίσηδων, ένα πύργο με καμπάνα και ρολόι²²⁹, επτά εβραϊκές συναγωγές (γύρω στα 1815²³⁰) και δέκα εκκλησίες (που γύρω στα 1815 θα φτάσουν τις 24²³¹ ή 26²³²) μεταξύ των οποίων είναι και αυτή της Αγίας Θεοδώρας με πάρα πολλά αφιερώματα²³³. Η πιο σημαντική, όμως, εκκλησία της πόλης είναι ο ναός της Παρηγορήτισσας, χτισμένη από τούβλο²³⁴, στο άκρο της πόλης προς νότο των περιβολιών, σε ένα ύψωμα που δεσπόζει της Άρτας. Είναι η μεγάλη εκκλησία, πάρα πολύ όμορφη ωραία, και με ωραίες αγιογραφίες²³⁵. Το 1805, όμως, όταν την επισκέπτεται ο περιηγητής Leake W. M., η εκκλησία είναι κατεστραμμένη²³⁶. Σε αυτόν τον ναό λειτουργούν 50 ιερείς και επίσης έχει πολλά κελιά. Η πόλη είναι έδρα αρχιεπισκόπου²³⁷.

Η Άρτα, στη Δυτική της πλευρά έχει ένα φρούριο. Οι δρόμοι μέσα σε αυτό είναι πλακόστρωτοι και περιτριγυρίζεται από ένα τείχος το οποίο φέρει συνολικά 18 πύργους. Τριγύρω υπάρχει και μια τάφος. Μέσα στο φρούριο υπάρχει και ένα ανάκτορο, που έχει αρκετά πατώματα. Εκεί κατοικεί ο διοικητής της πόλης. Τέλος, μέσα στο φρούριο υπάρχει και ένα ερειπωμένο εκκλησάκι²³⁸. Στους ογκόλιθους του τείχους είναι δυνατό να διακριθούν και ενσωματωμένες πέτρες που προέρχονται από διάφορα αρχαία ερείπια τα οποία ήταν σκορπισμένα στην γύρω περιοχή²³⁹.

Αναμφισβήτητα, το πιο ζωντανό μέρος της πόλης είναι το παζάρι της. Βρίσκεται, σε ένα μεγάλο και αρκετά μακρύ δρόμο στο κέντρο της πόλης. Οι Έλληνες και οι Εβραίοι είναι κυρίως οι έμποροι της πόλης²⁴⁰. Τον 17^ο αιώνα αριθμεί 400, τουλάχιστον, καταστήματα.

Μεταξύ τους, υπάρχουν εργαστήρια, εμπορικά μαγαζιά, υποδηματοποιεία, μαχαιροποιία κ. ά.²⁴¹. Σε γενικές γραμμές, έχει αρκετές ανέσεις και εκεί μπορεί κανείς να βρει ακόμα και προϊόντα από τη Δυτική Ευρώπη, όχι ίσως της καλύτερης ποιότητας, όμως, με μεγάλη ποικιλία. Κατά κύριο λόγο τα καταστήματα είναι μικρά σε μέγεθος²⁴². Επειδή δεν είχαν παράθυρα αλλά ήταν κλειστά με σανίδες, όταν τις αφαιρούσαν το πρωί, τα μαγαζιά έμεναν ορθάνοιχτα στη θέα όλη την ημέρα. Στο χώρο του παζαριού υπάρχουν και οι αποθήκες στις οποίες συσσωρεύονται τα προϊόντα που διατίθενται στην αγορά. Νήματα, μπαμπάκια, μαλλιά, δέρματα, ρούχα, μετάξι, βαμβακερά υφάσματα είναι μεταξύ των προϊόντων που υπάρχουν εκεί²⁴³. Στην Άρτα, όμως, παρά το μέγεθος της αγοράς της, δεν θα συναντήσουμε μπεζεστένι

²²⁵ Σούλης, Χρ. Ι. : Ταξίδι Τούρκου Περιηγητού στην Ήπειρο, Ηπειρωτικά Γράμματα , 1(1944), τ..5, σ. 165.

²²⁶ Hobhouse, σ. 40 .

²²⁷ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 246.

²²⁸ Holland, σ. 77.

²²⁹ Σούλης, Χρ. Ι., ο.π., σ. 165.

²³⁰ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 246.

²³¹ Holland, σ. 77.

²³² Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 246.

²³³ Σούλης, Χρ. Ι., ο.π., σ. 166.

²³⁴ C. G. Lowe : Fauvel's first trip through Greece , Hesperia , τ. Ε', αρ. 2, Vienna 1936, σ. 213.

²³⁵ Σούλης, Χρ. Ι., ο.π., σ. 165.

²³⁶ Leake, τόμ. Α', σ. 204-206.

²³⁷ Bellin, σ. 162.

²³⁸ Σούλης, Χρ. Ι., ο.π., σ. 165.

²³⁹ Holland, σ. 77.

²⁴⁰ Holland, σ. 78.

²⁴¹ Σούλης, Χρ. Ι., ο.π., σ. 166.

²⁴² Holland, σ. 78.

²⁴³ Hobhouse, σ. 40.

(κλειστή αγορά)²⁴⁴. Στην πόλη λειτουργούν και δύο βιοτεχνίες: η πρώτη είναι για ένα είδος μαλλί καστανό ή άσπρο από το οποίο φτιάχνονται τα παλάτα που οι άνθρωποι της θάλασσας ονομάζουν «καπότες». Η άλλη είναι μια κατασκευή υφάσματος όμοιο με αυτό που ονομάζουν στην χώρα «αλαγιά». Η περιοχή που δίνονται τα περισσότερα από αυτά είναι τα Τρίκαλα. Υπάρχουν διάφορα είδη αυτής της αλαγιάς: από βαμβάκι μόνο, από βαμβάκι και μετάξι από μαλλί μόνο²⁴⁵.

Η Άρτα, αν και απέχει 12 μίλια από τη θάλασσα, για τις εισαγωγές και τις εξαγωγές της, εξυπηρετείτε για τις εισαγωγές και τις εξαγωγές της από το κοντινό λιμάνι της Σαλαγόρας που απείχε από την Άρτα περίπου έξι ώρες. Στην περιοχή αυτή δεν υπάρχει τίποτα άλλο εκτός από την αποβάθρα που αράζουν τα μικρά πλοία και οι βάρκες. Επίσης υπάρχει ένα μικρό χάνι και το κτίριο του τελωνείου²⁴⁶. Από το λιμάνι εξαγονται κυρίως, δέρματα και ζώα²⁴⁷, καπνός και νήματα, δημητριακά (σιτάρι και καλαμπόκι), ξυλεία, λάδι, βαμβάκι και μαλλί. Τα προϊόντα κατευθύνονται στην Ιταλία, τα Ιόνια νησιά, τη Μάλτα, τη Γερμανία, κ. α. Αντίθετα, εισάγονται καφές, ζάχαρη, υφάσματα, λινά, βελούδα, πυρίτιδα, πυροβόλα όπλα, σιδηρικά κ.ά.²⁴⁸.

Ο πληθυσμός της πόλης τον 17^ο αιώνα ανέρχεται περίπου στις 10.000 άτομα, τα οποία όμως είναι, σχετικά ασθενικά λόγω του άσχημου κλίματος της περιοχής²⁴⁹. Η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων, αυτή την εποχή, είναι Έλληνες ενώ οι υπόλοιποι είναι Τούρκοι. Υπάρχουν επίσης μερικοί Εβραίοι αλλά και κάποιοι εξόριστοι Βενετοί²⁵⁰. Στα τέλη, όμως του 18^{ου} 251 αιώνα και στις αρχές του 19^{ου}, ο πληθυσμός της πόλης έχει μειωθεί και κυμαίνεται ανάμεσα στις 5.000 και 6.000 άτομα²⁵². Επίσης, στην περιφέρεια της Άρτας περιλαμβάνονται 170 χωριά σε οκτώ υποδιαιρέσεις, με συνολικό πληθυσμό 30.000 άτομα²⁵³.

Το Μάιο του 1816 θα χτυπήσει την πόλη η πανούκλα. Ο πληθυσμός της, εκείνη την εποχή θα πλησιάζει τις 9.000 άτομα. Η αρρώστια θα εξαφανιστεί από την πόλη μετά από 18 μήνες. Προηγουμένως, όμως, θα έχει οδηγήσει στο θάνατο τουλάχιστον το 1/3 του πληθυσμού της πόλης κατά την εκτίμηση του Rouquerville. Οι κάτοικοί της, όμως, δεν πτοήθηκαν αλλά εργάστηκαν για να ξαναζωντανέψουν την πόλη τους κι έτσι η Άρτα «...ξαναγεννήθηκε από τις στάχτες της...Η ομορφιά του ουρανού της, η γλυκιά θερμοκρασία γρήγορα προσέλκυσαν νέους ανθρώπους, νέους κατοίκους...Συστάδες από πορτοκαλιές, λεμονιές, ελιές και άλλα δέντρα...δίνουν ολοζώντανη την εικόνα της χώρας των Εσπερίδων...Οι κάτοικοι προσπορίζονται όχι μόνο τα αναγκαία...αλλά παράγουν ολόκληρους θησαυρούς, που διατίθενται σε όλη την νότια Ήπειρο...»²⁵⁴.

Κοντά στην Άρτα ρέει το ομώνυμο ποτάμι από το οποίο περνούσαν οι ταξιδιώτες που κατευθύνονταν προς την πόλη. Σε κάποιο σημείο του που είναι περίπου 18 μέτρα πλατύ²⁵⁵ έχει χτιστεί ένα όμορφο και μεγάλο γεφύρι, από πέτρα, με μεγάλες αψίδες. Η υψηλότερη από αυτές φτάνει τα οκτώ, περίπου, μέτρα²⁵⁶.

²⁴⁴ Σούλης, Χρ. Ι., ο.π., σ. 166.

²⁴⁵ Scrofani. Τόμ. Β. σ. 18-19.

²⁴⁶ Σιμόπουλος, Κυριάκος, ο.π., τ. Β', σ. 443 / Scrofani. Τόμ. Β. σ. 19.

²⁴⁷ Hughes, τόμ. Α', σ. 432.

²⁴⁸ Holland, σ. 78-79.

²⁴⁹ Σούλης, Χρ. Ι., ο.π., σ. 165 / Scrofani. τόμ. Β. σ. 18-19.

²⁵⁰ Bellin, σ. 162 / Σιμόπουλος, Κυριάκος, ο.π., τ. Β', σ. 443 / Scrofani. τόμ. Β. σ. 18-19.

²⁵¹ Scrofani. τόμ. Β. σ. 18 / Hobhouse, σ. 40.

²⁵² Leake, τόμ. Δ', σ. 228.

²⁵³ Leake, τόμ. Δ', σ. 228.

²⁵⁴ Rouquerville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 247-248 .

²⁵⁵ Leake, τόμ. Α', σ. 202.

²⁵⁶ Σιμόπουλος Κυριάκος : Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα , τόμος Β', 1700-1800, σ. 443

Έξω από την πόλη και προς τη μεριά της θάλασσας υπάρχει μια μεγάλη πεδιάδα που είναι ιδιοκτησία του Αλή Πασά. Το ετήσιο εισόδημα από την εκμετάλλευση των γαιών και από τα κοπάδια ξεπερνούσε τα 1.400 πουγκιά. Οι καλλιεργητές ήταν υποχρεωμένοι να επιστρέφουν τα 4/10 της παραγωγής σε είδος. Σε αυτό περιλαμβάνονταν το 1/8 του σιταριού, του κριθαριού και της βρώμης και το 1/10 του αραποσιπιού. Σιτάρι, καλαμπόκι κρασί, μπαμπάκι, λινάρι, καπνά, ρύζι και όσπρια αποτελούσαν τα κυριότερα προϊόντα της Άρτας. Οι εξαγωγές εσπεριδοειδών και φουντουκιών απέδιδαν 1.000 πουγκιά στον Αλή Πασά, το εισόδημα του οποίου, από τον καζά της Άρτας έφτανε τα 2.000 πουγκιά, δηλαδή 60.000 στερλίνες εποχής.²⁵⁷

Τέλος, γύρω από την πόλη υπάρχουν πολλές αγροικίες, κήποι²⁵⁸ και οπωρώνες²⁵⁹ αλλά και μεγάλα δάση²⁶⁰ που τα εκμεταλλεύονται οι αρχές και οι ιδιώτες. Ο περιηγητής Scrofani λέει σχετικά : «...Αυτά τα δάση αποτελούνται από άσπρες βελανιδιές και μια μικρή ποσότητα από φτελιές. Κάποιοι έμποροι Γάλλοι, για να πάρουν την άδεια για κοπή ξύλων πληρώνουν στον πασά των Ιωαννίνων περίπου 20.000 τουρκικά πιάστρα το χρόνο...Οι Τούρκοι δεν γνωρίζουν την τέχνη να συντηρούν και να κόβουν τα δάση, και τα αφήνουν ή να μαραίνονται τα παλαιότερα ή να πέφτουν σε μέση ηλικία από τσεκούρι ενός αχόρταγου μισθωτή κτήματος...»²⁶¹.

4.3. ΠΡΕΒΕΖΑ

Η Πρέβεζα παρουσιάζει δύο διαφορετικές όψεις, μια από την εποχή που ήταν στην κυριαρχία των Βενετών και αυτή που απέκτησε όταν την κατέλαβε ο Αλή Πασάς των Ιωαννίνων, στο τέλος του 18^{ου} αιώνα²⁶². Σίγουρα, η φυσιογνωμία της πόλης αλλάζει αρκετά στην δεύτερη περίοδο και αυτή την αλλαγή την περιγράφουν με αδρό τρόπο τα περιηγητικά κείμενα της εποχής.

Η Πρέβεζα ή Πρέβυζα²⁶³ ή Πρέβετζα, όπως την ονομάζουν οι ντόπιοι, είναι κτισμένη επάνω σε ένα ύψωμα, κοντά στην αρχαία Νικόπολη. Είναι στα χέρια των Βενετών από το 1684, οι οποίοι είχαν καταστρέψει την οχύρωσή της²⁶⁴. Χτισμένη στον κόλπο της Άρτας, έχει ένα σχήμα περίπου τριγωνικό και περίμετρο περίπου πέντε λεύγες²⁶⁵. Την εποχή που την κατέλαβαν οι Βενετοί δεν είχε πάνω από 70 οικογένειες. Χάρη, όμως, στις προσπάθειες που έγιναν η πόλη αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό, έτσι ώστε όταν η πόλη πέρασε στα χέρια των Γάλλων (1748) στην πόλη κατοικούσαν σχεδόν 2.000 οικογένειες στην πόλη²⁶⁶. Μέσα στην πόλη το θέαμα των οικοδομών ήταν αρκετά ευχάριστο καθώς ήταν δυνατόν να δει κανείς ένα κράμα ελληνικής και ιταλικής αρχιτεκτονικής, αποτυπωμένο, όχι μόνο στα σπίτια αλλά και στις πλατείες, στις εκκλησίες, στα μοναστήρια και στους δρόμους²⁶⁷. Τα σπίτια της πόλης ήταν χτισμένα στην παραλία κατά μήκος της οποίας εκτεινόταν η πόλη, έχοντας σχετικά μικρό βάθος από την παραλία. Είναι χτισμένα από ένα κόκκινο χρώμα της περιοχής, το οποίο χύνεται σε καλούπια και κατόπιν στεγνώνει στον ήλιο. Γενικά, τα σπίτια δίνουν μια ωραία εμφάνιση²⁶⁸. Συνήθως υπάρχει και κήπος, μέσα στον οποίο είναι

²⁵⁷ Leake, τόμ. Δ', σ. 229-232 / Hobhouse, σ. 40.

²⁵⁸ Leake, τόμ. Α', σ. 202.

²⁵⁹ Hughes, τόμ. Α', σ. 431.

²⁶⁰ Holland, σ. 75.

²⁶¹ Scrofani. Τόμ. Β. σ. 18-20 .

²⁶² Holland, σ. 54-56.

²⁶³ Leake , τόμ. 1, σ. 175.

²⁶⁴ Bellin, σ. 163 / Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 1975, τ. ΙΑ, σ. 20-21 / Cockerell, σ. 232.

²⁶⁵ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage ..., τόμ. 2, σ. 249

²⁶⁶ Leake , τόμ. 1, σ. 175.

²⁶⁷ Hughes σ. 406-407.

²⁶⁸ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage ..., τόμ. 2, σ. 249

φυτεμένα δέντρα, όπως καρυδιές, συκιές, και βερικοκιές ή φυτρώνουν χόρτα κατάλληλα για φαγητό²⁶⁹. Επίσης, δεν είναι και σπάνιο φαινόμενο, μέσα στους κήπους να βρεθούν και αρχαίες γρανιτένιες σαρκοφάγοι, οι οποίες έχουν μεταφερθεί από την κοντινή Νικόπολη²⁷⁰.

Στον 19^ο αιώνα, όταν η πόλη έχει περάσει, οριστικά, στους Τούρκους (1806)²⁷¹, τα σπίτια είναι χειρότερης κατασκευής και συχνά φτιάχνονται από καλάμι και λάσπη²⁷². Τα περισσότερα από τα βενετσιάνικα σπίτια, τα οποία θυμίζουν την προηγούμενη εποχή της ευημερίας, είναι κατεστραμμένα²⁷³. Υπάρχουν, κυρίως ξύλινα σπίτια και δεν έχουν όροφο. Όταν υπάρχει όροφος, η επικοινωνία από το ισόγειο γίνεται με μια ξύλινη, εξωτερική σκάλα. Στον κάτω όροφο τοποθετούνται τα ζώα, ενώ στον όροφο είναι τα δωμάτια της οικογένειας²⁷⁴. Τα κτίρια που είναι στη μεριά της θάλασσας είναι φτιαγμένα από πέτρα²⁷⁵. Η πόλη αυτή την εποχή βρίσκεται σε παρακμή.

Γενικά, η Πρέβεζα έχει ένα κύριο δρόμο, αυτό της παραλίας και σε μήκος ένα περίπου μίλι και από αυτόν ξεκινούν τα υπόλοιπα δρομάκια της πόλης²⁷⁶. Οι δρόμοι, εξαιρετικά στενοί, δεν είναι στρωμένοι με πλάκες και η λάσπη κυριαρχεί. Πάνω από του δρόμους και ανάμεσα στα σπίτια έχουν στερεωθεί καλάμια που δημιουργούν μια σκιά από τον ήλιο του καλοκαιριού. Το χειμώνα, όμως, που ο ουρανός είναι σκοτεινός, δεν περνάει πολύ φως μέσα στους δρόμους, ενώ η βροχή που περνάει μέσα από τα καλάμια κάνει τους δρόμους εξαιρετικά λασπώδης²⁷⁷. Μέσα στην πόλη δεν υπάρχει παρά μόνο μια εκκλησία καθώς όλες οι υπόλοιπες έχουν καταστραφεί από τους Τούρκους²⁷⁸.

²⁶⁹ Leake, τόμ. 1, σ. 175.

²⁷⁰ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 183.

²⁷¹ Ο περιηγητής Holland Henry αναφέρει σχετικά (Holland, σ. 54-55): «...Ο πόλεμος που...ξέσπασε μεταξύ Γαλλίας και Τουρκίας, προσέφερε στον Αλή Πασά μια δικαιολογία να επεκτείνει την περιοχή του...Το Νοέμβριο του 1798 κινητοποίησε από τα Γιάννινα ένα στρατό λίγων χιλιάδων Αλβανών με σκοπό να επιτεθεί στην Πρέβεζα...Οι Γάλλοι...καταδιώχθηκαν μέσα στην πόλη και υπέστησαν μεγάλη σφαγή. Πολλοί από τους Έλληνες κατοίκους της Πρέβεζας είχαν την ίδια τύχη...». Και ο Dodwell Edward που έφτασε στην πόλη το 1801, λέει τα εξής: (Dodwell Edward, τόμ. Α', σ. 54 - 56) «...Μετά τη μάχη όπου ο Πασάς νίκησε τους Γάλλους στην πεδιάδα της Νικόπολης...(1-10-1798) οι Αλβανοί του βάδισαν προς την Πρέβεζα,...στους κατοίκους...Περίπου 300 από τους καλύτερους από αυτούς είχαν εγκαταλείψει το λιμάνι με πλοία...όταν ο Πασάς...τους πρόσφερε τη φιλία του και την προστασία...αυτοί επέστρεψαν στο λιμάνι και αποβιβάστηκαν...Ο Πασάς...αμέσως τους θανάτωσε...Όταν ο πασάς κατέστρεψε την Πρέβεζα, έκαψε όλους τους αμπελώνες και τους ελαιώνες...και έριξε την περιοχή σε μεγάλη φτώχεια...» (Δες και Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 1975, τ. ΙΑ, σ. 389). Τελικά, όμως, η πόλη δεν πέρασε οριστικά στους Τούρκους. Η Πρέβεζα όπως και άλλοτε οι Βενετικές κτήσεις στη Δυτική Ελλάδα - Πάργα, Βουθρωτό και Βόνιτσα - είχαν αναγνωρισθεί, με τη ρωσοτουρκική συνθήκη της Κωνσταντινούπολης που υπογράφηκε στις 21 Μαρτίου του 1800 (Δες και Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 1975, τ. ΙΑ, σ. 393-394), ως αυτόνομες πολιτείες. Υπάγονταν στη δικαιοδοσία της Πύλης αλλά κανένας Οθωμανός δεν είχε δικαίωμα να πατήσει εκεί εκτός από τον Τούρκο Βοεβόδα που τον διόριζε η Πύλη. Αλλά ύστερα από τη ρωσοτουρκική ρήξη και τον πόλεμο του 1806 ο Σουλτάνος παραχώρησε στον Αλή Πασά ισόβια επικαρπία των αυτόνομων περιοχών. Βρήκε τότε ευκαιρία ο Αλή να καταλάβει την Πρέβεζα και να κάνει οχυρωματικά έργα. Έχτισε ένα κάστρο απέναντι από τη Λευκάδα, σεράγι πλάι του και τζαμί στην πόλη ώστε να αποκλεισθεί, σύμφωνα με τον μουσουλμανικό νόμο η επιστροφή την προηγούμενη πολιτική κατάσταση. Κατόπιν δήμεισε τις Ελληνικές περιουσίες και εγκατέστησε εκεί Αλβανούς και άφησε ελεύθερους τους στρατιώτες του να καταπιέζουν τους κατοίκους. (Δες σχετικά : Σιμόπουλος, ο.π., 1975, τόμ. Γ2, σ. 238, σημ. 2).

²⁷² Leake, τόμ. 1, σ. 175 / Holland, σ. 57 / Hughes σ. 406, 410.

²⁷³ Leake, τόμ. 1, σ. 175.

²⁷⁴ Hobhouse, τόμ. Α', σ. 12-19.

²⁷⁵ Cockerell, σ. 232.

²⁷⁶ Holland, σ. 57.

²⁷⁷ Hobhouse, τόμ. Α', σ. 6-7.

²⁷⁸ Hughes σ. 410.

Το λιμάνι της πόλης ήταν σχετικά μικρό αλλά ικανό να φιλοξενήσει και πολεμικά πλοία²⁷⁹. Την τοπογραφία του χώρου μας παρουσιάζει πολύ καλά ο περιηγητής Grasset Saint - Sauveur Andre : «...Το ακυροβόλιο της Πρέβεζας αποτελείται από έναν όρμο μια λεύγα και μισή σε μήκος και σχεδόν μια λεύγα στο μεγαλύτερο πλάτος του... πλησιάζοντας σε αυτόν τον όρμο μπορούμε να συναντήσουμε ένα μικρό λιμάνι ή κολπίσκο που είναι κοντά στη γη περίπου 15 χέρια βαθύς. Αυτή η ιδιότητα του έδωσε το όνομα «Βαθύ»...Το Βαθύ χρησιμεύει και για ταρσανάς και για την κατασκευή πλοίων κάθε χωρητικότητας. Από εκεί βγήκε και είναι περίπου τεσσάρων ετών, μια εμπορική φρεγάτα που έμποροι από τη Μασσαλία κατασκεύασαν για κερδοσκοπία... Αυτός ο κόλπος κάνει ένα μικρό ημικύκλιο με έκταση μισό μίλι... Ανάμεσα στο κάστρο της Πρέβεζας και σε αυτό το μικρό λιμάνι μπορούμε να δούμε στην ακτή της θάλασσας μια πηγή γλυκού νερού από όπου κάνουν τις προμήθειες τους τα πλοία. Ονομάζεται «Μεγάλη Βρύση»...»²⁸⁰. Όταν η πόλη ήταν στην κυριαρχία των Βενετών το λιμάνι φυλασσόταν, επί μονίμου βάσεως από μια γαλιότα που μετέφερε 50 άνδρες και από ένα ή δύο μπριγιαντίνια οπλισμένα το καθένα από 15-18 άνδρες. Με αυτό επίσης το στρατό τηρούνταν η τάξη και η ηρεμία στη χώρα. Αυτά τα πλοία χρησίμευαν για να προστατεύουν τα πλοία που πήγαιναν προς την Άρτα και παρενοχλούνταν από τους πειρατές που ξεκινούσαν από τα οθωμανικά παράλια...».²⁸¹ Επί τουρκοκρατίας το λιμάνι έχει παραμεληθεί και η ακτή φαίνεται σαν παρατημένη. Το μόνο αξιόλογο κτίριο στην περιοχή είναι το παλάτι του Βεζιρή²⁸². Στη ακτή δεν δένουν παρά κάποιες ψαρόβαρκες και μερικά μικρά εμπορικά²⁸³.

Η κύρια ασχολία των κατοίκων της Πρέβεζας ήταν η γεωργία. Από τα κύρια προϊόντα της είναι το πολύ καλό λάδι της, τα εσπεριδοειδή της, τα αμπέλια και τα λαχανικά της. Αντίθετα, το σιτάρι, που σπέρνεται το Δεκέμβριο, δεν είναι καλής ποιότητας. Κάνει ένα ψωμί σπογγώδες και μαυριδερό²⁸⁴. Επιπλέον, είναι λιγοστό και επαρκεί μόνο για τρεις μήνες κατανάλωσης²⁸⁵. Επίσης καλλιεργείται η βρώμη, που σπέρνεται τον Ιανουάριο, το κριθάρι από τον Νοέμβριο, και το καλαμπόκι από τον Απρίλιο²⁸⁶. Τις βαριές γεωργικές ασχολίες τις κάνουν με τα λιγοστά μεγάλα ζώα που έχουν. Μεγάλα κοπάδια δεν έχουν οι κάτοικοι της πόλης και η κτηνοτροφία, γενικά, είναι περιορισμένη²⁸⁷.

Άλλη ασχολία των κατοίκων, τουλάχιστον επί Βενετοκρατίας, ήταν το εμπόριο. Το λιμάνι μπορεί να ήταν μικρό, αυτό, όμως, δεν εμπόδιζε σε τίποτα τους κατοίκους της να συντηρούν 100 μικρές βάρκες χωρητικότητας με χωρητικότητα 150 σακιά η κάθε μία και 10 μεγάλα σκάφη των 350 τόνων²⁸⁸. Από το λιμάνι εξάγονταν δημητριακά που συλλέγονταν από τις γειτονικές, τούρκικες, περιοχές, το δικό της λάδι²⁸⁹ και ψάρια αλατισμένα²⁹⁰. Επίσης, στο λιμάνι ανταλλάζονται τα Ιταλικά και Γαλλικά εμπορεύματα με το λάδι και την ξυλεία της περιοχής της Ηπείρου²⁹¹. Από την εποχή που η πόλη πέρασε στον Αλή, το εμπόριο παρήκμασε²⁹².

Μια σειρά από άλλες ασχολίες, έδιναν στην πόλη ένα τόνο ευφορίας, αρκετά ασυνήθιστης για μια επαρχιακή πόλη, όπως η Πρέβεζα. Έτσι, επί Βενετοκρατίας, λειτουργούσαν κοντά στην πόλη

²⁷⁹ Dodwell Edward, τόμ. Α', σ. 54.

²⁸⁰ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage ..., τόμ. 2, σ. 250-253.

²⁸¹ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 266 .

²⁸² Cockerell, σ. 232.

²⁸³ Hughes σ. 406.

²⁸⁴ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage ..., τόμ. 2, σ. 254-255.

²⁸⁵ Scrofani. Τόμ. Β. σ. 16

²⁸⁶ Leake , τόμ. 1, σ. 177-178.

²⁸⁷ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage ..., τόμ. 2, σ. 256-257.

²⁸⁸ Scrofani. Τόμ. Β. σ. 17.

²⁸⁹ Scrofani. Τόμ. Β. σ. 17.

²⁹⁰ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage ..., τόμ. 2, σ. 256-257.

²⁹¹ Hobhouse , τόμ. Α', σ. 19-20.

²⁹² Cockerell, σ. 232.

ιχθυοτροφεία, τα οποία ήταν από τα καλύτερα του Ιονίου²⁹³. Κοντά στο κάστρο της πόλης ένα ποταμάκι πέρανε σχεδόν μέσα από την πόλη και, πριν χυθεί στην θάλασσα, έθετε σε κίνηση δύο νερόμυλους που εξυπηρετούσε τις ανάγκες των αγροτών²⁹⁴. Το κυνήγι είναι άφθονο και το ψάρεμα είναι, εκτός από την καλή ποιότητα ψαριών είναι και μια πολύ ευχάριστη απασχόληση, όπως παρατηρεί ο περιηγητής Grasset Saint - Sauveur Andre : «...Οι Πρεβεζιάνοι είναι πλούσιοι σε ψάρια κάθε είδους και πόλη καλής ποιότητας. Το ψάρεμα δεν είναι καθόλου κουραστικό: από τα παράθυρα των σπιτιών χτισμένα στην όχθη παίρνουν συχνά πολύ καλά ψάρια με καλάμι και «πετονιά». Η Πρέβεζα προμηθεύει τους γείτονές της με ψάρια φρέσκα και τους τα πάνε αλατισμένα...»²⁹⁵.

Από την εποχή που η πόλη πέρασε στα χέρια του Αλή Πασά άλλαξε φυσιολογία. Η παρακμή έπεσε σαν καταχνιά πάνω στην πόλη. Η ευφορία και ο πλούτος χάθηκαν όταν κατακάθισαν τα αποκαΐδια από τις φωτιές που είχαν ανάψει οι Τούρκοι σε όλη την περιφέρεια της πόλης²⁹⁶. Μέσα από αυτή την καταστροφή, ο Αλή Πασάς άρχισε να χτίζει την πόλη όπως του φαινόταν καλύτερα, κατά το τούρκικο στυλ. Το χαρακτηριστικότερο κτίσμα του ήταν το καινούργιο σαράι στην ακτή της πόλης, στο χώρο του φρουρίου που οι Βενετοί είχαν καταστρέψει. Η χλιδή μέσα στο κτίριο ήταν αντιστρόφως ανάλογη της φτώχειας που είχε κατακλείσει την πόλη από άκρη σε άκρη. Η βάση της οικοδομής ήταν πέτρινη αλλά η υπερδομή σχεδόν όλη από ξύλο. Κάποια από τα διαμερίσματα ήταν αρκετά μεγάλα σε μέγεθος, με διαστάσεις 12 μέτρα μήκος και 9 μέτρα πλάτος. Εσωτερικά η διακόσμηση ήταν υπέροχη : ξυλόγλυπτα, ζωγραφιές στους τοίχους με θέματα από διάφορα τοπία²⁹⁷, ταβάνια σκαλιστά, μακριές σειρές από πανέμορφα παράθυρα²⁹⁸.

Εκτός από το σαράι, ο Πασάς ξανάχτισε το φρούριο της παραλίας και, βέβαια, όλη την πόλη την περιέβαλε με τείχη και με μια φαρδιά τάφρο, μήκους δύο μιλίων, η οποία γέμιζε με θαλασσινό νερό²⁹⁹. Στο κέντρο της πόλης υψώθηκε ένα ακόμη φρούριο, πέρα από αυτό της παραλίας, μέσα στο οποίο χτίστηκε άλλο ένα παλάτι³⁰⁰.

Η πόλη, σιγά-σιγά άρχισε να αλλάζει μορφή. Ο καιρός της ευτυχίας είχε περάσει οριστικά. Τα όμορφα σπίτια αποτελούν πια παρελθόν και πολλά από αυτά έχουν καεί και καταστραφεί. Ο Πασάς μοίρασε στους Αρναούτδες τα καλύτερα απ' όσα είχαν απομείνει, μαζί με τα κτήματα των Ελλήνων³⁰¹. Μέσα στην πόλη έχουν φτιαχτεί πρόχειρες καλύβες από λάσπη και καλάμια, στις οποίες κατοικούν κυρίως όσοι γλύτωσαν απ' την καταστροφή³⁰². Οι Τούρκοι εγκαταστάθηκαν στα σπίτια των Ελλήνων ή άρχισαν, με τον καιρό, να χτίζουν καινούργια σπίτια και σε γενικές γραμμές φέρονταν υπεροπτικά απέναντι στους φτωχούς Έλληνες³⁰³. Ο περιηγητής Hughes T. Smart που βρέθηκε στην πόλη το 1814 αναφέρει πολύ χαρακτηριστικά : «...Οι κάτοικοί της έχουν τώρα μειωθεί στους 3.000 και αυτό γιατί οι περισσότεροι από αυτούς εξαντλημένοι από την πείνα και την αρρώστια, περπατούν σαν φαντάσματα μέσα στους έρημους δρόμους πάνω από τους οποίους η μελαγχολία της περασμένης ευημερίας είναι απλωμένη...»³⁰⁴.

²⁹³ Hughes σ. 407-408.

²⁹⁴ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage ..., τόμ. 2, σ. 254-255 / Pouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 183.

²⁹⁵ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage ..., τόμ. 2, σ. 256-257.

²⁹⁶ Dodwell Edward, τόμ. Α', σ. 56 .

²⁹⁷ Holland, σ. 60.

²⁹⁸ Holland, σ. 53-54.

²⁹⁹ Holland, σ. 55-56 / Pouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 183 / Cockerell, σ. 232. .

³⁰⁰ Pouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 183.

³⁰¹ Pouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 183.

³⁰² Hughes σ. 410.

³⁰³ Hughes σ. 410.

³⁰⁴ Hughes σ. 409.

Ο πληθυσμός της πόλης είναι ένα χαρακτηριστικό σημάδι της παρακμής. Επί Βενετοκρατίας, υπολογιζόταν σε 7.000 - 10.000 άτομα³⁰⁵, ενώ άλλοι μιλούν για 12.000³⁰⁶ ή και για 16.000 ψυχές³⁰⁷. Στα 1805, λίγο πριν η πόλη περάσει στα χέρια του Αλή Πασά, ο πληθυσμός είχε μειωθεί δραματικά, γύρω στις 6.000 ψυχές, προφανώς γιατί οι άνθρωποι είχαν καταλάβει ότι η πόλη δεν είχε ακόμα πολύ ζωή³⁰⁸. Όταν η Πρέβεζα πέρασε στα χέρια του Αλή Πασά, ο πληθυσμός άλλαξε κατ' αρχήν σύνθεση: οι Έλληνες εκδιώχθηκαν σχεδόν ολοκληρωτικά και αντικαταστάθηκαν από Αλβανούς χωρικούς και στρατιώτες. Επίσης, αριθμητικά δεν υπερέβαιναν τις 3.000 - 4.000 άτομα³⁰⁹. Η παρακμή πλέον ήταν οριστική.

4.4. ΑΡΓΥΡΟΚΑΣΤΡΟ

Το Αργυρόκαστρο είναι μια από τις σημαντικότερες πόλεις της Ηπείρου. Είναι ορατό περίπου 9 μίλια από το Λιμπόκαβο, στα βόρεια του οποίου είναι χτισμένο³¹⁰. Είναι απλωμένο σε τρεις κορυφές μια σειράς βουνών που είναι η απόληξη της ομώνυμης πεδιάδας. Ανάμεσα σε αυτά τα βουνά δημιουργούνται βαθιές χαράδρες και φαράγγια. Στις πλαγιές αυτών των βουνών είναι χτισμένα τα σπίτια. Φυσικό επόμενο είναι να υπάρχει υψομετρική διαφορά ανάμεσα στα διάφορα μέρη της πόλης³¹¹.

Η παλαιά πόλη (πριν την κατάκτησή της από τον Αλή Πασά στις αρχές του 1812) απλωνόταν γύρω από το παλαιό φρούριο και είχε σπίτια χτισμένα από λευκές, πελεκημένες πέτρες. Μέσα στον 19^ο αιώνα η πόλη έχει μεγαλώσει και σχεδόν έχει διπλασιαστεί σε μέγεθος. Τα σπίτια έχουν καταλάβει πολλά υψώματα και όλες τις κορυφές των γύρω βουνών που είναι χωρισμένα από τις ρεματιές³¹². Δεν είναι χτισμένα δίπλα-δίπλα, αλλά στέκονται σε διάφορες θέσεις ή επάνω σε διάφορα επίπεδα βράχων, δίνοντας μια εντυπωσιακή εμφάνιση, καθώς μοιάζουν με αετοφωλιές³¹³. Οι κατοικίες διαθέτουν πολεμίστρες και οδοντωτά τείχη καθώς και πύργους. Επίσης, αρκετά σπίτια είχαν στέρνες για τη συλλογή νερού³¹⁴. Οι δρόμοι της πόλης είναι φτιαγμένοι με αρκετά μεγάλη κλίση, λόγω του ότι η πόλη είναι απλωμένη επάνω σε βουνοπλαγιές. Μερικές φορές η κλίση είναι τόσο μεγάλη που είναι επικίνδυνο να κυκλοφορεί κανείς ιππεύοντας κάποιο ζώο³¹⁵. Η πόλη ήταν χωρισμένη σε οκτώ συνοικίες και συνολικά 2.000 σπίτια³¹⁶. Οι συνοικίες που ήταν σε διαφορετική βουνοκορφή συνδέονταν μεταξύ τους με γέφυρες³¹⁷. Τον 19^ο, όμως, αιώνα, η πόλη έχει διπλασιαστεί σε έκταση και τα σπίτια έχουν φτάσει στις 4.000, πριν από την κατάληψη του Αλή Πασά³¹⁸.

Το μεγαλύτερο κτίσμα της πόλης ήταν το κάστρο της. Το παλιό κάστρο ήταν πάνω σε ένα ψηλό βράχο και κάτω από αυτό είναι υπάρχουν τα σπίτια της πόλης. Οι διαστάσεις του, όπως τις δίνει ο Εβλιγιά Τσελεμπή είναι 600 βήματα σε μήκος και 100 σε πλάτος. Τα τείχη του ήταν παλιά και μέσα είχε κάποια

³⁰⁵ Scrofani. Τόμ. Β. σ. 16 / Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage ..., τόμ. 2, σ. 257 / Leake , τόμ. 1, σ. 175.

³⁰⁶ Holland, σ. 55-56.

³⁰⁷ Hughes σ. 406-407.

³⁰⁸ Leake , τόμ. 1, σ. 175.

³⁰⁹ Hobhouse , τόμ. Α', σ. 12 / Holland, σ. 55-56, 59 / Hughes σ. 406-407.

³¹⁰ Hobhouse , σ. 96 .

³¹¹ Holland, σ. 272 / Hughes , τόμ. 2, σ. 236 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 21.

³¹² Holland, σ. 272.

³¹³ Hughes , τόμ. 2, σ. 236-237 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 21-22. .

³¹⁴ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 22.

³¹⁵ Holland, σ. 275.

³¹⁶ Σούλης Χρ. Ι., ο.π., 1(1944), τ.7, σ. 250.

³¹⁷ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 22.

³¹⁸ Leake, τόμ. Β', σ. 499 / Hobhouse , σ. 96 / Holland, σ. 272.

κτίσματα, ένα τζαμί και μια δεξαμενή. Είχε τρεις εισόδους και σε κάποια μεριά του είχε ένα παράπηγμα, σαν κίосκι, στο οποίο συγκεντρώνονταν οι άρχοντες και κοιτάζαν χαμηλά προς την πεδιάδα³¹⁹.

Στον ίδιο χώρο, ο Αλή Πασάς, αφού κατέλαβε την πόλη στις αρχές του 1812, άρχισε να κτίζει το καινούργιο κάστρο, το οποίο ήταν πολύ μεγαλύτερο από το προηγούμενο. Στο εργοτάξιο απασχολούσε σε καθημερινή βάση 1.500 με 2.000 εργάτες. Μέσα στο κάστρο κατασκεύαζε και ένα νέο και μεγάλο σαράι. Κατά το 1813 το μεγαλύτερο μέρος των νέων τειχών είχε ολοκληρωθεί³²⁰. Μέσα στο κάστρο χτίζονταν στρατώνες για 5.000 άνδρες καθώς και ένα τζαμί για τις θρησκευτικές τους υποχρεώσεις. Τα δωμάτια ήταν φτιαγμένα με χοντρούς τοίχους για να ασφαλίζουν όχι μόνο τα πυρομαχικά αλλά και τις προμήθειες. Μέσα στο κάστρο υπήρχαν πολλά υπόγεια περάσματα που οδηγούσαν σε όλα τα μέρη του κτιρίου. Μέσα στο κάστρο υπήρχε τρεχούμενο νερό που μεταφερόταν από έναν υδραγωγείο, από τους λόφους στα Δυτικά, σε μια απόσταση έξι μιλίων. Το κάστρο υπεράσπιζαν, ήδη από το 1813³²¹, 40 κανόνια ενώ άλλα 45 αναμένονταν να έρθουν για να το ενισχύσουν³²².

Στα βόρεια του κάστρου ήταν το παζάρι με 200 καταστήματα, όταν την επισκέφτηκε ο Εβλιγιά Τσελεμπί. Η πόλη ακμάζει εμπορικά γιατί είναι η μεγαλύτερη αγορά της Βορείου Ηπείρου³²³. Κατά τον 19^ο αιώνα το παζάρι παραμένει μεγάλο σε έκταση, όμως δεν είναι σε ακμή όπως πριν από την κατάκτηση της πόλης από τον Αλή Πασά³²⁴. Η πόλη τον 19^ο αιώνα έχει γίνει τουρκόπολη και έχει αρκετούς μιναρέδες και τζαμιά³²⁵. Ένα υδραγωγείο προμήθευε νερό στην πόλη, από τον Σοποτό ποταμό. Αυτό το νερό διοχετευόταν στις δημόσιες βρύσες που εξυπηρετούσαν τον κόσμο³²⁶ αλλά και στο καινούργιο κάστρο που έχτιζε ο Αλή Πασάς³²⁷. Επίσης στην πόλη υπήρχαν πέντε χάνια και τρεις εκκλησίες³²⁸.

Ο πληθυσμός της πόλης κατά τον 17^ο αιώνα πλησιάζει τις 10.000 άτομα ενώ τον 19^ο αιώνα έχει αυξηθεί αρκετά και οι εκτιμήσεις κυμαίνονται ανάμεσα στις 15.000³²⁹ και 20.000 άτομα³³⁰. Τον 17^ο αιώνα η πόλη πρέπει να είχε αρκετούς χριστιανούς, όπως φανερώνουν και οι εκκλησίες της πόλης. Μέχρι το 1805, περίπου οι χριστιανοί πρέπει να είναι το 1/3, του πληθυσμού της πόλης, και, σε γενικές γραμμές, ζουν αρμονικά με τους Τούρκους. Αυτό όμως, δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν και οι οικογενειακές διαφορές, οι οποίες καμιά φορά απλώνονται και σε άλλα παρακλάδια³³¹. Ήδη το 1809 η πόλη, υπό την εξουσία του Ιμπραήμ Πασά της Αυλώνας, πολιορκείται από τον Αλή Πασά των Ιωαννίνων και αναμένεται να κατακτηθεί³³². Πράγματι, λίγα χρόνια αργότερα, στις αρχές του 1812, η πόλη θα περάσει στα χέρια του Αλή. Το 1813 θα περάσει από την πόλη ο περιηγητής Holland. Και θα βεβαιώσει πως δεν έχουν παραμείνει πάνω από 140 οικογένειες χριστιανών³³³. Το 1815, τα πράγματα είναι ακόμα χειρότερα για τους χριστιανούς της πόλης. Ο Rouqueville λέει χαρακτηριστικά : «...η χριστιανική συνοικία, που ήταν απομονωμένη στην άκρη του βουνού, κοντά στην πεδιάδα, ζούσαν μόνο 60 χριστιανικές οικογένειες και εκείνες καταπιεσμένες και

³¹⁹ Σούλης Χρ. Ι., ο.π., 1(1944), τ..7, σ. 250.

³²⁰ Holland, σ. 272, 276.

³²¹ Holland, σ. 276.

³²² Hughes, τόμ. 2, σ. 239-240.

³²³ Σούλης Χρ. Ι., ο.π., 1(1944), τ..7, σ. 251.

³²⁴ Hughes, τόμ. 2, σ. 237-238.

³²⁵ Hughes, τόμ. 2, σ. 236-237.

³²⁶ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 23 / Σούλης Χρ. Ι., ο.π., 1(1944), τ..7, σ. 251.

³²⁷ Hughes, τόμ. 2, σ. 240.

³²⁸ Σούλης Χρ. Ι., ο.π., 1(1944), τ..7, σ. 251.

³²⁹ Hughes, τόμ. 2, σ. 236-237.

³³⁰ Holland, σ. 272 / Holland, σ. 275.

³³¹ Leake, τόμ. Β', σ. 500.

³³² Hobhouse, σ. 96.

³³³ Holland, σ. 275.

δυστυχημένες. Κατοικούσαν στη χειρότερη γωνιά μιας πόλης, που είχε χτιστεί και κατοικούταν άλλοτε από χριστιανούς ...»³³⁴.

4.5. ΠΑΡΓΑ

Για την πόλη της Πάργας έχουμε αρκετές πληροφορίες καθώς την επισκέπτονταν πολλοί περιηγητές. Η Πάργα ήταν σε Βενετσιάνικα χέρια και για τούτο ήταν ένα καταφύγιο για όσους ξέφευγαν από την τυραννία των Τούρκων διοικητών της Ηπείρου. Επίσης, αποτελούσε το πρώτο και τελευταίο σύνορο, η τελευταία «ελεύθερη» περιοχή, για όσους ήθελαν να περάσουν στον τουρκοκρατούμενο χώρο της Ηπείρου. Ήταν δηλαδή, ένα ορμητήριο αλλά και η κατάληξη πολλών από τα ταξίδια των περιηγητών της εποχής που εξετάζουμε. Από εκεί, κατόπιν περνούσαν στα Επτάνησα και στη συνέχεια κατευθύνονταν στην Ευρώπη με κάποιο καράβι.

Η πόλη της Πάργας είναι χτισμένη στη δυτική ακτή της Αλβανίας, σε ένα ύψωμα, το οποίο είναι κεντρικό σε ένα σύνολο από λόφους στην περιοχή. Αυτό το ύψωμα, που καταλήγει σε μια μικρή προέκταση μέσα στη θάλασσα, μοιάζει με κώνο³³⁵.

Στην κορυφή αυτού του λόφου, φυσικά, δεσπόζει το κάστρο της πόλης, στο οποίο έφτανε κανείς ανεβαίνοντας μια στενή σκάλα που ήταν σκαλισμένη στο βράχο. Από εκεί η θέα είναι υπέροχη καθώς η ματιά φτάνει μέχρι τους Παξούς στη θάλασσα, και μέχρι τη Νικόπολη στην στεριά³³⁶. Χρονολογικά, οι πρώτες πληροφορίες έρχονται από τον Εβλιγιά Τσελεμπή. Αφού πήρε την άδεια του Βενετού διοικητή, επισκέφτηκε το κάστρο και κατέγραψε ως εξής τις εντυπώσεις του: «...έχει δύο θύρες μεγάλες την μία προς την ξηρά και την άλλη προς τη θάλασσα και το λιμάνι. Η τάφος είναι γεμάτη θαλασσινό νερό. Μέσα στο φρούριο είναι εξήντα έως εβδομήντα σπιτάκια απαίσια, μικρά και λίγα μαγαζιά και στις ντάπιες έχει πυροβόλα τοποθετημένα στη σειρά...»³³⁷. Αργότερα, τον επόμενο αιώνα, πιθανώς μέσα στο φρούριο χτίστηκε και μια εκκλησία αφιερωμένη στην Παναγία. Στο καμπαναριό της εκκλησίας ήταν προσαρμοσμένη μια κατασκευή, εν είδη φάρου, προκειμένου να κατευθύνει τα πλοία που περνούσαν από την περιοχή τις νυχτερινές ώρες³³⁸. Το κάστρο αν και στα τέλη του 18^{ου} αιώνα είχε εξοπλιστεί με κανόνια μικρού και μεσαίου βεληνεκούς³³⁹, όμως δεν διατηρούνταν σε καλή κατάσταση³⁴⁰. Μέσα στο φρούριο, εκτός από τις αρχές της πόλης και τους 400 περίπου κατοίκους του³⁴¹, κατοικούσε και ο μπέης του σουλτάνου που στελνόταν για την παραλαβή του φόρου που είχε συμφωνηθεί³⁴².

Ακριβώς κάτω από το κάστρο ξεκινούσε η έντονη και ασφυκτική παρουσία των σπιτιών της πόλης. Οι οικίες, όμως δεν φτάνουν μέχρι τη ρίζα του βράχου αλλά σταματούν σε ένα ορισμένο ύψος πάνω από αυτόν, και τούτο γιατί έτσι προφυλάσσονται από τα κύματα της θάλασσας που τον χειμώνα είναι αρκετά φουρτουνιασμένης. Κοιτώντας κανείς αυτά τα σπίτια από τα πεδινά του λόφου έχει την εντύπωση ότι το ένα «γεννιέται» πάνω από στην κορυφή του άλλου, όπως λένε χαρακτηριστικά, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, οι

³³⁴ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 23.

³³⁵ Bellin, σ. 21 / Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 239 / Dodwell, τόμ. 1, pp. 46-47, London 1819 / Leake, τόμ. Γ', σ. 3 / Hughes, τόμ. 2, σ. 347.

³³⁶ Rouqueville ...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 159.

³³⁷ Σούλης Χρ. Ι. :ο.π., 1(1944), τ..7, σ. 248.

³³⁸ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 239 / Dodwell, τόμ. 1, p. 46.

³³⁹ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 239.

³⁴⁰ Dodwell, τόμ. 1, p. 46 / Hughes, τόμ. 2, σ. 348.

³⁴¹ Rouqueville ...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 159.

³⁴² Leake, τόμ. Γ', σ. 4.

περιηγητές Grasset Saint - Sauveur Andre και Dodwell Edward ³⁴³. Σε γενικές γραμμές, είναι απλές κατασκευές, χωρίς αυτό, όμως, να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν διώροφα ή και τριώροφα σπίτια. Είναι χτισμένα από υλικά στέρεα και το γεγονός ότι τα περισσότερα από αυτά είναι χτισμένα επάνω στο βράχο, κάνει την κατασκευή τους ακόμα πιο στερεή³⁴⁴. Τα σπίτια του βράχου είναι τοποθετημένα αριστερά και δεξιά από στενούς, σκοτεινούς, απότομους και μάλλον βρώμικους δρόμους, στους οποίους με δυσκολία μπορούσε να κυκλοφορήσει κανείς³⁴⁵. Τα σπίτια, όμως, δεν ήταν χτισμένα μόνο στο βράχο αλλά και εκατέρωθεν του δρόμου που ανοιγόταν στην κορυφογραμμή η οποία κατέληγε στη θάλασσα, δημιουργώντας αριστερά και δεξιά της δύο λιμάνια³⁴⁶. Αυτά ήταν τα σπίτια της κάτω πόλης και, αντίθετα με την άνω πόλη, οι δρόμοι που δημιουργούνταν ανάμεσά τους, ήταν πιο μεγάλοι και πιο φωτεινοί³⁴⁷. Στην άνω πόλη βρισκόταν η πηγή του Αγίου Τρύφωνα, αρκετά σημαντική, καθώς από αυτήν υδρευόταν η άνω πόλη και το κάστρο. Στην κάτω πόλη υπήρχαν, γενικά, και άλλες πηγές που προμήθευαν τους κατοίκους με νερό³⁴⁸.

Η πόλη της Πάργας εξυπηρετούνταν από δύο λιμάνια, όχι πολύ μεγάλα. Ο Rouqueville είναι πολύ κατατοπιστικός όταν μας δίνει την τοπογραφία της περιοχής αυτής. Λέει λοιπόν: «...Στα ανατολικά και δυτικά της προεξοχής, στην οποία είναι χτισμένο το φρούριο, βρίσκονται δύο αγκυροβόλια που προορίζονται να δέχονται τα πλοία που χρησιμοποιούν οι κάτοικοι των Ιωνίων νήσων για την ακτοπλοΐα. Το πρώτο αγκυροβόλιο που βρίσκεται ανάμεσα σε παραλίες...σχηματίζεται στα νότια, όπου πίσω από ένα ακρωτήριο η ματιά μας ανακαλύπτει το καμπαναριό του Μοναστηριού της Παναγίας της Βλαχέρνας και το ίδιο το αγκυροβόλιο. Από τα ΝΔ προστατεύεται από τους ανέμους από μερικούς πέτρινους όγκους, που σχηματίζουν ένα είδος μόλου. Προς τα κει βλέπουμε μύλους χτισμένους σε ένα χείμαρρο του Ζούκου και στο βάθος σε μια ακτή από αργιλόχωμα, φαίνεται το δρομάκι που μας οδηγεί πάνω στην πόλη...»³⁴⁹

...Στο δεύτερο αγκυροβόλιο η πρόσβαση είναι απαγορευμένη και φυλάγεται από συγκρότημα κανονιών, που είναι τοποθετημένα στο νησί, που η ευσέβεια των πιστών το έχει στολίσει με μια εκκλησούλα αφιερωμένη στην Παναγία Ανάληψη. Το μάτι από εκεί ακολουθεί στα Α, την πλευρά που αγκαλιάζει το ακρωτήριο και τον όρμο της Μεγάλης Παναγίας, μια αταίριαστη ονομασία της Σκάλας των Σαγιάδων, και βλέπουμε όλο το μέρος μέχρι το λιμάνι Αι Γιάννης, δύο λεύγες από την Πάργα προς τη Γλυκή...»³⁵⁰.

Μαζί με άλλες πληροφορίες που μπορούμε να συλλέξουμε από άλλους περιηγητές μπορούμε να βγάλουμε κάποια χρήσιμα συμπεράσματα : Κατ' αρχήν τα δύο λιμάνια της πόλης εξυπηρετούν κυρίως τις τοπικές ανάγκες της ακτοπλοΐας των Ιονίων νήσων με την πόλη. Γύρω στα 1800, το θαλάσσιο εμπόριο της πόλης εξασκείται από είκοσι μικρές βάρκες χωρητικότητας 150 σάκων³⁵¹.

Το πρώτο αγκυροβόλιο, στα νότια, είναι ένα μικρό φυσικό λιμάνι που προστατεύεται από τους αέριδες χάρη σε κάποιους βράχους στα ΝΔ του³⁵². Ο πυθμένας της θάλασσας είναι αμμώδης και για τούτο δεν μπορεί να δεχτεί πλοία μεγάλης χωρητικότητας. Σε μερικά, όμως μέρη υπάρχουν κοφτεροί βράχοι, πιθανόν συνέχεια των προηγούμενων, που το χειμώνα, λόγω των δυνατών ανέμων που πνέουν στην περιοχή, προκαλούν ζημιές στα πλεούμενα, καθώς μερικές φορές κόβουν τα σχοινιά τους³⁵³. Στην περιοχή αυτού του λιμανιού, που πρέπει να είναι και το πιο σημαντικό από τα δύο, έχουν γίνει κάποια έργα και έχουν

³⁴³ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 239 / Dodwell, τόμ. 1, p. 46.

³⁴⁴ Hughes, τόμ. 2, σ. 348.

³⁴⁵ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 239 / Dodwell, τόμ. 1, p. 46.

³⁴⁶ Leake, τόμ. Γ', σ. 4 / Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 243.

³⁴⁷ Hughes, τόμ. 2, σ. 348.

³⁴⁸ Rouqueville ...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 159.

³⁴⁹ Rouqueville ...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 159.

³⁵⁰ Rouqueville ...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 159-160.

³⁵¹ Bellin, σ. 21 / Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 240-241.

³⁵² Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 239 / Leake, τόμ. Γ', σ. 3-4. .

³⁵³ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 240-241.

χτιστεί κάποια κτίρια για να εξυπηρετούν τις ανάγκες των κατοίκων. Μεταξύ τους, τα πιο σημαντικά είναι: κατ' αρχήν ο μόλος που αράζουν τα πλοία, ένα μοναστήρι, αφιερωμένο στην Παναγία τη Βλαχέρνα. Επίσης, υπάρχουν και δύο υδρόμυλοι στην όχθη κάποιου μικρού, όχι πάνω από πέντε πόδια πλατύ³⁵⁴, τοπικού χειμάρρου, ονόματι Ζούκου, οι οποίοι θα χρησίμευαν στο άλεσμα των γεννημάτων των χωρικών. Από εκεί, επίσης προμηθεύονται οι ναυτικοί και οι κάτοικοι της κάτω πόλης νερό για να εξυπηρετούν τις ανάγκες τους³⁵⁵.

Το δεύτερο αγκυροβόλιο είναι στα βόρεια και η, με πλοίο ή βάρκα, πρόσβαση σε αυτό είναι απαγορευμένη ήδη από το 1814. Μάλιστα είναι οχυρωμένο με ένα τείχος, (η οχύρωση υπήρχε από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα³⁵⁶), το οποίο υπερασπίζουν κανόνια. Αυτό ίσως θα μπορούσε να μας οδηγήσει σε μια πιθανή εξήγηση, ότι, δηλαδή, από εκεί η πόλη είναι πιο ευάλωτη στις βολές πυροβολικού, για τούτο και η ύπαρξη κανονιών για την υπεράσπισή του, για να κρατήσουν, δηλαδή, μακριά τον εχθρό. Πάντως, μέχρι την πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα δεν είναι γνωστή άλλη τέτοια απαγόρευση, αν και ήδη υπάρχει η οχύρωση, και μπαίνουν σε αυτό βάρκες³⁵⁷. Προφανώς η απαγόρευση εισόδου στο λιμάνι που περιγράφει ο Rouqueville συνδέεται με τις πρόσφατες εξελίξεις, δηλαδή τον πόλεμο που είχε ξεκινήσει το 1814 ο Αλή Πασάς και την αποτυχημένη του προσπάθειά του να καταλάβει την πόλη από τους Γάλλους, καθώς τον πρόλαβαν οι Άγγλοι³⁵⁸. Και σε αυτό το λιμάνι υπάρχει μια εκκλησούλα, αφιερωμένη στην Παναγία Ανάληψη. Επίσης, στην περιοχή του υπάρχουν αρκετά καταστήματα³⁵⁹. Από αυτό το λιμάνι, η ματιά μπορεί να συνεχίσει στα ανατολικά και να φτάσει περίπου τρεις λεύγες μακριά, μέχρι το κοντινό λιμάνι του Αγίου Ιωάννη.

Γύρω από την Πάργα δεν υπάρχει πολύ γη για καλλιέργεια. Αυτό, όμως, αντισταθμίζεται από το θαυμάσιο κλίμα της περιοχής και από την ευφορία της γης. Στο τελευταίο συμβάλλει και η ύπαρξη κάποιων

³⁵⁴ Dodwell, τόμ. 1, pp. 47.

³⁵⁵ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 240-241.

³⁵⁶ Bellin, σ. 21.

³⁵⁷ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 240-241.

³⁵⁸ Για τα γεγονότα μας πληροφορεί με λεπτομέρειες ο Hughes T. Smart . Ήταν στα Ιωάννινα στις 21-2-1814 όταν ο Αλή Πασάς κίνησε από τα Γιάννινα με στρατό για να καταλάβει την Πάργα από τους Γάλλους. Φοβόταν ο Αλή Πασάς πως οι Άγγλοι θα επωφελούνταν από τη πτώση της δύναμης του Ναπολέοντα και θα καταλάμβαναν τα Ηπειρωτικά φρούρια των Γάλλων . Οι Γάλλοι της Πάργας αποσύρθηκαν στο φρούριο μόλις είδαν του Τούρκους, όμως οι Παργιώτες πολέμησαν και έκαναν τους Τούρκους να υποχωρήσουν. Κατόπιν έσπευσαν να παραγγείλουν στους Άγγλους που είχαν καταλάβει τους Παξούς, ότι ζητούσαν την προστασία τους. Οι Άγγλοι δέχτηκαν, με τον όρο να αφόπλιζαν οι Παργιώτες την Γαλλική φρουρά. Πράγματι, έτσι έγινε και στις 22-3-1814 η πόλη πέρασε στην επικυριαρχία των Άγγλων και έμεινε στα χέρια τους για τρία χρόνια. Το γεγονός αυτό έγινε στις 17/29 -3-1814 (Σιμόπουλος, 1975, τ. Γ 2, σ. 275, παρ. 2), και ο Hughes T. Smart σίγουρα πληροφορήθηκε το γεγονός καθώς αποχώρησε από την Ήπειρο τον Ιούνιο του ίδιου έτους. «Για την ιστορία», να προσθέσουμε ότι το Μάρτιο του 1817 έγινε γνωστή συμφωνία Άγγλων και Τούρκων σύμφωνα με την οποία η Τουρκία αναγνώριζε στους Άγγλους τα Επτάνησα που είχαν καταλάβει και οι Άγγλοι παραχωρούσαν την Πάργα στους Τούρκους. Όσοι Παργίνοι εγκατέλειπαν την πόλη στον Αλή Πασά, θα αποζημιωνόνταν οικονομικά. Βέβαια οι κάτοικοι ούτε που ήθελαν να ακούσουν για υποταγή στους Τούρκους. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο συνταγματάρχης De Bosset έδωσε εντολή να γίνει εκτίμηση των ιδιοκτησιών, δημοσίων και ιδιωτικών. Υπολογίστηκαν σε 500.000 λίρες, και όπως λέει και ο Hughes, ήταν «...ποσό ασήμαντο για μια καλοχτισμένη πόλη με 4.000 κατοίκους, χωριά καλοκατοικημένα, εδαφική έκταση με περίμετρο 20 χιλιομέτρων, γη σπάνιας ευφορίας με 81.000 ρίζες ελιές που έδιναν το καλύτερο λάδι της Ανατολής και εξασφάλιζαν ένα προσοδοφόρο εξαγωγικό εμπόριο...» Ο Αλή, βέβαια, δεν ήταν διατεθειμένος να πληρώσει στους Παργιώτες ένα τέτοιο ποσό. Πήγαν αντιπρόσωποι στα Ιωάννινα και ξεκίνησαν καινούργιες διαπραγματεύσεις. Εν τω μεταξύ ο συνταγματάρχης De Bosset θεωρήθηκε ακατάλληλος και ανακλήθηκε στην Αγγλία. Από τη μεριά του ο Αλή ξεκίνησε στενή πολιορκία της πόλης. Η νέα εκτίμηση έδωσε στους Παργιούς 150.000 λίρες στερλίνες, αδικώντας τους παράφορα. Ο ίδιος ο Hughes αναφέρει ότι «... μόνο η σοδειά μιας καλής χρονιάς από τον ελαιώνα άξιζε περισσότερο από όσα πληρώθηκαν για τα δέντρα...» ! (Hughes , τόμ. 2, σ. 205-206 / Σιμόπουλος, 1975, τ. Γ 2, σ. 278-280). Τελικά η Πάργα εκκενώθηκε στις 10 - 5-1819 (Δες και Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 1975, τ. ΙΑ', σ. 402).

³⁵⁹ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 240-241.

χειμάρρων που χύνονται στη θάλασσα³⁶⁰. Κυρίως καλλιεργούνται οι λόφοι πίσω από την πόλη, που σε γενικές γραμμές είναι καταπράσινοι και προσφέρουν ωραίο θέμα όταν κανείς κοιτάει από τη μεριά της θάλασσας³⁶¹. Η παραγωγή των καλλιεργειών συνίσταται σε λάδι εξαιρετικής ποιότητας, που βγαίνει από 81.000 (!) ελαιόδεντρα κατά την μαρτυρία του Hughes T. Smart³⁶², σιτάρι, και κρασί. Επίσης, καλλιεργούνται τα εσπεριδοειδή όπως πορτοκαλιές, και λεμονιές καθώς και κίτρα³⁶³. Επίσης, σε αυτή την περιοχή υπάρχουν πολλές αγροτικές κατοικίες και κήποι³⁶⁴.

Στην μικρή, ως προς το μέγεθος και την έκταση, πόλη της Πάργας και κυρίως πάνω στο βράχο, συνωστίζονται πάνω από 4.000 κάτοικοι³⁶⁵. Το καλό κλίμα της περιοχής τους κάνει εύρωστους και υγιείς, και η μακροζωία είναι συνηθισμένο πράγμα ανάμεσά τους. Οι γυναίκες, χωρίς να είναι εντυπωσιακές, λόγω της φυσικότητάς τους και της ζωντανιάς που αποπνέουν, έχουν μια ιδιαίτερη ομορφιά³⁶⁶. Είναι γενναίοι και θαρραλέοι και δεν διστάζουν ακόμα και να κυνηγούν τους Τούρκους που καταπατούν τη γη τους³⁶⁷. Οι άρχοντες του λαού είναι καταχωρημένοι στο Libro d' Oro και συνήθως δεν εργάζονται. Η κύρια ασχολία τους είναι «η πολιτική» και «το κάπνισμα»³⁶⁸. Τα εισοδήματά τους προέρχονται, προφανώς, από τα μεγάλα τους κτήματα που τα καλλιεργούν οι χωρικοί, αλλά και από τις εξαγωγές των εσπεριδοειδών, τα οποία αγοράζουν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι, στη συνέχεια τα προωθούν στην Γερμανία και στην Πολωνία³⁶⁹. Τέλος, οι κάτοικοι της πόλης, εκτός από την καλλιέργεια της γης ασχολούνται και με την ακτοπλοΐα, με την επεξεργασία της ταμπάκσκηνης³⁷⁰, με την υλοτομία κοντινά δάση, το ψάρεμα και περιστασιακά με το κυνήγι³⁷¹.

4.6 ΚΑΛΑΡΥΤΕΣ - ΜΕΤΣΟΒΟ

Τα δύο αυτά βλαχοχώρια επισκέφτηκαν σχετικά λίγοι περιηγητές και για τούτο έχουμε και λίγες πληροφορίες για την εποχή που μας ενδιαφέρει. Όμως, τα πιο σημαντικά στοιχεία προέρχονται από δύο ειδικά περιηγητές, τον Leake και τον Rouqueville. Σε γενικές γραμμές οι πληροφορίες που μας άφησαν είναι παρόμοιες, καθώς πέρασαν από αυτά τα μέρη την ίδια εποχή, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Τα χωριά είναι χτισμένα σε απόκρημνες πλαγιές³⁷² και μάλιστα ο ταξιδιώτης που τότε προσέγγιζε σε αυτά, μετά από ένα κοπιαστικό και επικίνδυνο ταξίδι, πραγματικά απορούσε και - γιατί όχι - εκστασιαζόταν από τον τρόπο και τον τόπο όπου ήταν χτισμένα. Χαρακτηριστική είναι η εμπειρία του Rouqueville που με γλαφυρότητα μας περιγράφει την πρώτη εντύπωση που είχε όταν αντίκρισε από μακριά τα πρώτα σπίτια των Καλαρυτών. Λέει χαρακτηριστικά :«...μου έδειξαν μερικά σπίτια που αιωρούνταν σχεδόν πάνω από τα κεφάλια μας...και μου είπαν οι Καλαρύτες...Δεν μπορούσα να καταλάβω πως ήταν δυνατόν να φτάσω σε αυτό το ύψος...Από μια γέφυρα χτισμένη από γρανίτη, περάσαμε το μικρό ποτάμι και σε λίγο διέκρινα ένα άνοιγμα, απ' όπου αρχίζει ένα μονοπάτι που τραβάει στον ανήφορο...οι άνθρωποι καθάρισαν αυτό το μονοπάτι και έφτιαξαν κατά διάστημα σημεία που τα διαμόρφωσαν σε μέρη ξεκούρασης

³⁶⁰ Dodwell, τόμ. 1, pp. 47 / Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 240-241 / Hughes, τόμ. 2, σ. 347-348.

³⁶¹ Leake, τόμ. Γ', σ. 3.

³⁶² Hughes, τόμ. 2, σ. 205-206 / Σιμόπουλος, 1975, τ. Γ 2, σ. 278-280.

³⁶³ Dodwell, τόμ. 1, pp. 47 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 161 / Hughes, τόμ. 2, σ. 347-348.

³⁶⁴ Hughes, τόμ. 2, σ. 347-348 / Dodwell, τόμ. 1, pp. 47 / Leake, τόμ. Γ', σ. 3.

³⁶⁵ Bellin, σ. 21 / Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 243..

³⁶⁶ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 242-243 / Dodwell, τόμ. 1, pp. 47.

³⁶⁷ Bellin, σ. 21

³⁶⁸ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 242-243 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 161.

³⁶⁹ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 161.

³⁷⁰ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 161.

³⁷¹ Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage..., τόμ. 2, σ. 243.

³⁷² Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 307.

των ταξιδιωτών...Κάναμε μισή ώρα να ανέβουμε αυτά τα βουναλάκια και να φτάσουμε στο σιδερένιο σταυρό, που είναι τοποθετημένος στην είσοδο της πόλης. Από εκεί πήρα τον ανήφορο, διασχίζοντας τους δρόμους, που όπως είχαν διαμορφωθεί έμοιαζαν με πεζοδρόμια...»³⁷³ Τα ίδια περίπου συναντούσε κανείς και στο Μέτσοβο που ήταν χτισμένο στη δεύτερη ράχη της Πίνδου και γειτόνευε με την περιοχή των παγωμένων εκτάσεων.³⁷⁴

Μέσα στα χωριά η δόμηση του χώρου ήταν ανάλογη με τις ευκολίες που προσέφερε το φυσικό περιβάλλον. Κατ' αρχήν, αφού οι οικισμοί είναι χτισμένοι σε βουνά, υπάρχει και υψομετρική διαφορά ανάμεσα στα διάφορα επίπεδα. Υψομετρική διαφορά που στην περίπτωση των σπιτιών των Καλαρυτών έφτανε τα 500 πόδια. Οι διάφορες γειτονίες του χωριού ενώνονταν με μικρούς, στενούς και ελικοειδή δρόμους³⁷⁵. Το χειμώνα είναι ιδιαίτερα επικίνδυνοι από το χιόνι, ακόμα και για αυτούς τους έμπειρους κατοίκους του χωριού που κυκλοφορούν τότε με ειδικά διαμορφωμένα παπούτσια από κετσέ, στις σόλες των οποίων έχουν προσαρμόσει καρφιά. Το Μέτσοβο, χτισμένο και αυτό σε επίπεδα, ήταν χωρισμένο σε δύο μαχαλάδες από μια χαράδρα (στο βάθος της οποίας κυλούσε ένα ποτάμι). Ο πιο μεγάλος από αυτούς, ο βόρειος, λεγόταν και «προσήλιο» γιατί το χτυπούσε ο ήλιος αρκετές ώρες την ημέρα, ενώ ο δεύτερος, ο νότιος μαχαλάς, λεγόταν και «ανήλιο», γιατί σκεπαζόταν, τις περισσότερες μέρες του έτους, από τη σκιά του βουνού³⁷⁶. Οι δύο συνοικίες επικοινωνούσαν μεταξύ τους με μια γέφυρα³⁷⁷.

Τα σπίτια ήταν, κυρίως, μικρά, καθαρά και καλοεπιπλωμένα, σύμφωνα με το ελληνικό γούστο και τις ελληνικές συνήθειες. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν και τα πλούσια αρχοντικά³⁷⁸. Πολλά από αυτά είχαν κήπους που ήταν πολύ όμορφοι λόγω των πολλών νερών που διοχετεύονταν με κεφαλάρια μέσα στο χωριό³⁷⁹. Άλλωστε, και το όνομα Καλαρυτές προέρχεται, κατά τον Rouqueville, από τα πολλά νερά που κυλούσαν από τους βράχους του χωριού³⁸⁰. Στο εσωτερικό, τα διώροφα σπίτια είχαν, συνήθως, το «χειμωνικόν», δηλαδή το χειμερινό δωμάτιο του κάτω ορόφου. Στον επάνω όροφο, ήταν το κύριο δωμάτιο υποδοχής με παράθυρα που ήταν κλεισμένα με βενετσιάνικο γυαλί, προσαρμοσμένο σε ένα τούρκικο στυλ³⁸¹. Το χτίσιμο του σπιτιού ήταν μια εργασία όχι μόνο δαπανηρή αλλά και αρκετά κοπιαστική. Το ξύλο χρησιμοποιούνταν για τους ορόφους, όπου αυτοί φτιάχνονταν, ενώ η πέτρα ήταν το υλικό δόμησης των υπόλοιπων σπιτιών. Οι πέτρες για τα σπίτια των Καλαρυτών μεταφέρονταν από γυναίκες-υποζύγια(!) από ένα κοντινό λατομείο, περίπου ένα μίλι έξω από το χωριό, με πληρωμή έξι παράδες για κάθε μεγάλη πέτρα. Οι πλάκες της σκεπής ήταν από ασβεστόλιθο και στοιχίζαν 10 πιάστρα οι εκατό. Επίσης, η ξυλεία μεταφερόταν και αυτοί με ανθρώπους από μια απόσταση περίπου τριών ωρών μακριά από το χωριό. Τέλος, τα ξύλα της οροφής στοιχίζαν 30-40 παράδες το ένα³⁸².

Έξω από τα χωριά υπήρχαν οι λιγότες καλλιέργειες και αυτό γιατί, ούτε το ψυχρό κλίμα της περιοχής ευνοούσε την εντατική καλλιέργεια οποιουδήποτε φυτού³⁸³, ούτε και το βραχύδες της περιοχής. Έτσι, στους Καλαρυτές υπήρχαν χωράφια με καλαμπόκι στη ΒΑ πλευρά του χωριού ενώ το σιτάρι που παραγόταν έφτανε μόνο για τέσσερις μήνες κατανάλωσης. (Το ίδιο, περίπου, συνέβαινε και με τα υπόλοιπα

³⁷³ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 306.

³⁷⁴ Leake, τόμ. Α', σ. 294 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 358..

³⁷⁵ Leake, τόμ. Α', σ. 278-280.

³⁷⁶ Leake, τόμ. Α', σ. 294-295 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 357.

³⁷⁷ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 357.

³⁷⁸ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 310.

³⁷⁹ Leake, τόμ. Α', σ. 276.

³⁸⁰ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 307.

³⁸¹ Leake, τόμ. Α', σ. 278-280.

³⁸² Leake, τόμ. Α', σ. 279-280 / τόμ. Δ', σ. 209-210.

³⁸³ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 311.

προϊόντα της περιοχής, δηλαδή τη σίκαλη τα κηπευτικά και τα φρούτα)³⁸⁴. Παρ' όλα αυτά, το ψωμί της περιοχής ήταν εξαιρετικό. Οι κάτοικοι συμπλήρωναν τις ανάγκες τους σε δημητριακά, λάδι και κρασί, κυρίως, από την Άρτα και τα Τρίκαλα. Επίσης, κάθε Πέμπτη και Σάββατο λειτουργούσε μια τοπική αγορά όπου μαζεύονταν διάφοροι από τα χωριά της περιοχής και πουλούσαν τα προϊόντα τους στους Καλαρύτες³⁸⁵. Ανάλογα, και στο Μέτσοβο, στις κοντινές πλαγιές των βουνών, όπου ευνοούσε η κλίση και το χώμα του εδάφους, καλλιεργούνταν σιτάρι, κριθάρι και σίκαλη, τα οποία στην καλύτερη των περιπτώσεων έφταναν για κατανάλωση δύο μηνών³⁸⁶.

Βέβαια οι κάτοικοι αυτών των μεγάλων οικισμών ασχολούνταν, εκτός από την γεωργία και με την κτηνοτροφία ή σαν εργάτες³⁸⁷ ή σαν τεχνίτες και ιδιοκτήτες καταστημάτων, κυρίως αργυροχρυσοχοϊας³⁸⁸. Η κύρια, όμως, ασχολία τους ήταν το εμπόριο, και αυτό ήταν που είχε καταστήσει τα βλαχοχώρια εξαιρετικά πλούσια. Το εμπόριο έπαιξε μεγάλο ρόλο στην ανάπτυξη αυτών των χωριών, τόσο στον οικονομικό τομέα, όσο και στον τομέα του πληθυσμού. Οι Καλαρύτες, κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, συγκεντρώνουν τουλάχιστον 3.000 άτομα, χωρίς να υπολογίζεται το 1/10, περίπου του πληθυσμού του, το οποίο επί μονίμου, σχεδόν, βάσεως είναι στο εξωτερικό για δουλειές. (Τα ίδια, περίπου, στοιχεία έχουμε και για το γειτονικό Συρράκο)³⁸⁹. Επίσης, για το Μέτσοβο, την ίδια εποχή έχουμε πληροφορίες για ένα πληθυσμό που κυμαίνεται ανάμεσα στις 4.000 (που είναι και το πιο πιθανό)³⁹⁰ και στις 7.000 άτομα³⁹¹. Προφανώς, με τέτοια μεγέθη, γίνεται κατανοητό, ότι αυτές οι πολυπληθείς κοινότητες έχουν από καιρό ξεφύγει από το επίπεδο του «χωριού».

Το εμπόριο είναι η κινητήρια δύναμη που δίνει ώθηση σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής σε αυτές της πόλεις. Ο Rouqueville λέει με τρόπο διαφωτιστικό για τους Καλαρύτες: «...Ο πληθυσμός αφού ανέπτυξε την οικιακή βιοτεχνία, δημιούργησε σχέσεις με τον περίγυρο του, πουλώντας στην αρχή βούτυρο και τυριά στις γειτονικές πόλεις και μερικά άλλα κέντρα στους εμπόρους των παραλίω κέντρων του Αμβρακικού κόλπου γιατί είχαν εμπορικούς πράκτορες σκορπισμένους μέχρι μέσα βαθιά στην Πίνδο...Το ενδιαφέρον που δημιουργείται από την αύξηση του κέρδους δεν άργησε να παροτρύνει σιγά-σιγά τους...Βλάχους να υφαίνουν τα μαλλιά των κοπαδιών τους...χρησιμοποίησαν το Γαλλικό περίπτερο για να εξάγουν στο εξωτερικό τα υφάσματα που παρήγαν... άρχισαν σιγά - σιγά να γίνονται και έμποροι... από το 1760 μέχρι τις μέρες μας, ίδρυσαν εμπορικούς οίκους στη Νεάπολη, στο Λιβόρνο στη Γένοβα, στη Σαρδηνία, στο Κάντις, στη Σικελία και στη Μάλτα...άρχισαν εμπορικές σχέσεις με τη Βιέννη, την Πόλη και τη Μόσχα...»³⁹². Και ο Leake συμπληρώνει για το Μέτσοβο : «.....ψάχνουν την τύχη τους ... σαν έμποροι στη Γερμανία, Ουγγαρία, Ρωσία, ή στη Μεσόγειο...»³⁹³.

Αυτές οι δραστηριότητες συνήθως έφερναν τον πλούτο και την ευμάρεια στην πόλη, όταν οι έμποροι επέστρεφαν. Έτσι, καινούργια σπίτια χτίζονταν, μάθαιναν ξένες γλώσσες στον τόπο τους, συντηρούσαν βιβλιοθήκες με εκδόσεις ξένων και κλασικών συγγραφέων, πλήρωναν δάσκαλο για να μαθαίνει τα παιδιά τους γράμματα και είχαν δικό τους γιατρό³⁹⁴. Κάτι ανάλογο είδαμε πιο πάνω ότι γινόταν και στα

³⁸⁴ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 311.

³⁸⁵ Leake, τόμ. Α', σ. 276.

³⁸⁶ Leake, τόμ. Α', σ. 294-295.

³⁸⁷ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 307-308 / Leake, τόμ. Α', σ. 295-296.

³⁸⁸ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 310.

³⁸⁹ Leake, τόμ. Α', σ. 274 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 307.

³⁹⁰ Leake, τόμ. Α', σ. 294.

³⁹¹ Holland...Travels, σ. 214 .

³⁹² Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 308-309.

³⁹³ Leake, Leake, τόμ. Α', σ. 296.

³⁹⁴ Leake, τόμ. Α', σ. 274, Δ', σ. 207 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 308-309 .

Γιάννινα³⁹⁵. Ο πλούτος του φαίνεται και από τους φόρους που πληρώνουν: Χαρακτηριστικά, στους Καλαρύτες, οι οικογένειες είναι χωρισμένες σε τρεις κατηγορίες: Η πρώτη κατηγορία πληρώνει 800 πιάστρα το χρόνο, η δεύτερη 400 και η Τρίτη 200. Τέλος υπάρχουν και ορισμένες οικογένειες που είναι εξαιρετικά φτωχές και δεν πληρώνουν καθόλου φόρο. Συνολικά από τους Καλαρύτες φτάνουν στον Αλή Πασά περίπου 70.000 πιάστρα ετησίως³⁹⁶.

Το γεγονός ότι αυτές οι πόλεις είχαν αναπτυχθεί σε καίριες θέσεις - περάσματα, σε μέρη, δηλαδή απ' όπου διέρχονταν οι εμπορικοί δρόμοι³⁹⁷ που κατευθύνονταν από τις παραλιακές περιοχές προς το εσωτερικό της χερσονήσου, ήταν ένα επιπλέον πλεονέκτημα που ωθούσε ανοδικά την οικονομία των περιοχών αυτών. Γύρω από αυτούς τους δρόμους που περνούσαν μέσα από τις πόλεις είχε αναπτυχθεί μια μικρή οικονομική «βιομηχανία», θα λέγαμε σήμερα, που καθιστούσε τις πόλεις αυτές «αναγκαστικούς» πόλους έλξης για κάθε έμπορο. Πέρα από τα δεκάδες μικρά μαγαζάκια που είχαν δημιουργηθεί μέσα στο Μέτσοβο και στους Καλαρύτες, που προσέφεραν κάθε είδους υπηρεσία και εξυπηρέτηση στους διερχόμενους³⁹⁸, πέρα από τις εβδομαδιαίες αγορές που λειτουργούσαν σε τακτά χρονικά διαστήματα³⁹⁹, πέρα από το γεγονός ότι υπήρχε μέριμνα των ίδιων των κατοίκων για την διαμόρφωση και τη συντήρηση των δρόμων⁴⁰⁰ ώστε να διευκολύνονται οι μετακινήσεις («...Από μια γέφυρα χτισμένη από γρανίτη, περάσαμε το μικρό ποτάμι και σε λίγο διέκρινα ένα άνοιγμα, απ' όπου αρχίζει ένα μονοπάτι που τραβάει στον ανήφορο...οι άνθρωποι καθάρισαν αυτό το μονοπάτι και έφτιαξαν κατά διάστημα σημεία που τα διαμόρφωσαν σε μέρη ξεκούρασης των ταξιδιωτών...Κάναμε μισή ώρα να ανέβουμε αυτά τα βουναλάκια...»)⁴⁰¹, ο Rouqueville συμπληρώνει για το Μέτσοβο: Ο εμπορικός...δρόμος...περνάει...κάτω από τη συνοικία προσήλιο περνάει πάνω από τα σπίτια, που τα διακρίνουμε αμφιθεατρικά στην πλαγιά μέχρι κάτω το βάθος των γκρεμών. Οι κανονικές στάσεις των караβανιών γίνονται σε χάνια που βρίσκονται συνήθως σε μεγάλο υψόμετρο και σε σημεία όπου οι βλάχοι αρχίζουν να χτίζουν μόνιμες κατοικίες...»⁴⁰². Αν σε αυτά προσθέσουμε και κάποια άλλα στοιχεία, όπως το γεγονός ότι αυτές οι πόλεις λειτουργούσαν σαν σταθμοί διαμετακομιστικού εμπορίου, όπου έρχονταν και πωλούνταν διάφορα αγαθά από άλλες πόλεις της οθωμανικής επικράτειας αλλά και από το εξωτερικό⁴⁰³, ότι εκεί σίγουρα υπήρχε ένα αίσθημα ασφάλειας καθώς ήταν ορατοί οι κίνδυνοι από τους ληστές που караδοκούσαν σε κάθε επικίνδυνη στροφή του ορεινού δρόμου⁴⁰⁴, καθώς και το ότι στους Καλαρύτες υπήρχαν αντιπρόσωποι ευρωπαϊκών εμπορικών οίκων, γίνεται πλέον ξεκάθαρο το γιατί αυτές οι πόλεις ευημερούσαν. Και μάλιστα, σε εποχή που άλλες πόλεις της Ηπείρου, αν και ήταν πολυάριθμες ως προς τους κατοίκους και ενώ βρίσκονταν χτισμένες σε τοποθεσίες που σίγουρα ευνοούσαν την ανετότερη διαβίωση των κατοίκων τους, όμως, σε καμία περίπτωση δεν έφτασαν στο παραμικρό την ανάπτυξη των Καλαρυτών και του Μετσόβου.

³⁹⁵ Δες ανωτέρω, σ. 27-28.

³⁹⁶ Leake, τόμ. Δ', σ. 207.

³⁹⁷ Μακρής, Γ. Α. - Παπαγεωργίου, Στ. Π. : Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή, Αθήνα 1990, σ. 131-132 / Ασδραχάς, Σπ., ο.π., σ. 376, 389-390.

³⁹⁸ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 31 .

³⁹⁹ Leake, τόμ. Α', σ. 276.

⁴⁰⁰ Ασδραχάς, Σπ., : ο.π., σ. 378-379, 386.

⁴⁰¹ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 306.

⁴⁰² Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 358 .

⁴⁰³ Leake, Leake, τόμ. Α', σ. 276.

⁴⁰⁴ Ασδραχάς, Σπ., ο.π., σ. 376, 377-378.

4.7. ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ

Η πόλη της Παραμυθιάς ή Άγιος Δονάτος⁴⁰⁵ ή Αϊδονάτ⁴⁰⁶, είναι η πρώτη πόλη που συναντάει κανείς όταν βγαίνει από τη διπλή αλυσίδα των βουνών του Ολύτσικα⁴⁰⁷. Είναι χτισμένη σε ένα λόφο και από το κατώτερο στο ψηλότερο σημείο της υπάρχει μια υψομετρική διαφορά που φτάνει περίπου τα 500 πόδια⁴⁰⁸. Τον 17^ο αιώνα, όπως λέει ο Εβλιγιά Τσελεμπή, η πόλη υπάγεται στο Σαντζάκι του Δελβίνου και διοικείται από αντιπρόσωπο του Σουλτάνου που κάθε χρόνο έρχεται και εισπράττει 100 ασκιά λάδι για φόρο. Έχει κεχαγιά, φρούραρχο και 70 στρατιώτες⁴⁰⁹. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η πόλη ανήκει στην επικράτεια του Αλή Πασά και εκεί διαμένει μια στρατιωτική φρουρά, ένας κεχαγιάς, ένας βοεβόδας και ένας καδής που έχουν δικαιοδοσία στα 35 χωριά της περιοχής⁴¹⁰.

Από τα σημαντικότερα κτήρια της πόλης είναι το κάστρο της, που βρίσκεται στην άνω πόλη. Σε αυτό κατοικούν οι πολιτικές και οι στρατιωτικές αρχές της πόλης⁴¹¹. Έχει το σχήμα πεντάγωνου και είναι μικρών διαστάσεων. Χτίστηκε, όπως λέει ο Εβλιγιά Τσελεμπή, από τους Βενετούς των Ιωαννίνων⁴¹². Το φρούριο δεν έχει τάφρο, είναι διώροφο, με ένα μικρό τζαμί στο εσωτερικό του και 40 σπία. Επίσης, υπήρχαν στέρνες για την συλλογή νερού. Έχει δύο πύλες, στα ανατολικά και στα δυτικά⁴¹³. Τον 19^ο αιώνα, ο περιηγητής Hughes T. Smart θα παρατηρήσει ότι στα τείχη του κάστρου υπάρχουν ενσωματωμένα και αρκετά υπόλοιπα από αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως στη ΝΑ γωνία. Κοντά στο κάστρο υπήρχαν θεμέλια πολλών σπιτιών. Από αυτό το μέρος, και από υψόμετρο περίπου 1.000 ποδιών πάνω από την πεδιάδα, η θέα είναι εκπληκτική⁴¹⁴. Επίσης, αυτή την εποχή, το φρούριο προστατεύεται και από μερικά κανόνια⁴¹⁵.

Η πόλη χωρίζεται στην άνω και στην κάτω πόλη. Κατά τον 17^ο αιώνα έχει περίπου 800 σπία, σαράγια, και άλλα κτήρια και είναι χωρισμένη σε συνοικίες. Σε γενικές γραμμές είναι όμορφη πόλη και έχει αξιόλογη εμπορική κίνηση⁴¹⁶. Οι περιηγητές του 19^{ου} αιώνα βεβαιώνουν ότι η πόλη είναι αρκετά εκτεταμένη, με ακανόνιστους δρόμους, και αρκετά Παζάρια στο κέντρο της πόλης. Επίσης υπάρχουν πέντε τζαμιά και μια εκκλησία χριστιανική⁴¹⁷. Τα σπία, μερικά από τα οποία έχουν και μεγάλους κήπους, είναι σχεδόν όλα ξεχωριστά μεταξύ τους. Επίσης, μέσα στην πόλη υπάρχουν αρκετά εγκαταλελειμμένα σπία. Μέσα στην πόλη μπορούσε κανείς να συναντήσει πεύκα και πλατάνια, κάτω από τα οποία υπήρχαν πηγές νερού, πολύ καλής ποιότητας⁴¹⁸.

Η πεδιάδα της πόλης είναι αρκετά εύφορη. Πέρα από τα δημητριακά, το ήπιο κλίμα της περιοχής ευνοεί την καλλιέργεια αρκετών δέντρων. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν οι λεμονιές, οι νεραντζιές, οι

⁴⁰⁵ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 126.

⁴⁰⁶ Σούλης Χρ. Ι. : ο.π., 1(1944), τ.7, σ. 247.

⁴⁰⁷ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 126.

⁴⁰⁸ Holland, σ. 242.

⁴⁰⁹ Σούλης Χρ. Ι. : ο.π., 1(1944), τ.7, σ. 247.

⁴¹⁰ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 126-127.

⁴¹¹ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 126-127 / Σούλης Χρ. Ι. : ο.π., 1(1944), τ.7, σ. 247.

⁴¹² Μάλλον εννοεί τους Τόκους, ή τον Ι. Μπουοντελμόντι από την Φλωρεντία, που ήταν δεσπότες της Ηπείρου. Κατά τον Leake (Travels ... τόμ. 4, σ. 61) το φρούριο της Παραμυθιάς ήταν ακρόπολη αρχαίας ελληνικής πόλης, όπως μαρτυρούν μερικά τμήματά του που δείχνουν καθαρά ελληνική τεχνοτροπία, έχουν γίνει όμως πολλές επισκευές σε διάφορες εποχές.

⁴¹³ Σούλης Χρ. Ι. : ο.π., 1(1944), τ.7, σ. 247.

⁴¹⁴ Hughes, τόμ. 2, σ. 305-306.

⁴¹⁵ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 126-127.

⁴¹⁶ Σούλης Χρ. Ι. : ο.π., 1(1944), τ.7, σ. 247.

⁴¹⁷ Holland, σ. 242 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 128.

⁴¹⁸ Hughes, τόμ. 2, σ. 304-306 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 128.

ροδιές. Για τα σύκα της περιοχής ο Εβλιγιά Τσελεμπή λέει τα εξής : «...με όρκο βεβαιώνω ότι τέτοια σύκα δεν είδα πουθενά. Η φλούδα τους είναι πολύ λεπτή και με τη ζέστη ο χυμός τους ρέει σα μέλι Τα σύκα αυτά λέγονται «αγριόματα» και είναι από τα σπάνια ...». Και συνεχίζει για τις ελιές της : «...αν και υπάρχουν και σε άλλα μέρη ελιές, της Παραμυθιάς, όμως, είναι ανώτερες όλων και για αυτό λέγονται σουλτανικές. Κάθε χρόνο έρχονται άνθρωποι του Σουλτάνου, τις μαζεύουν και με ασκιά τις μεταφέρουν στην Κωνσταντινούπολη και εκεί τις μοιράζουν στους βεζιρηδες και λοιπούς βαθμούχους ανάλογα με το βαθμό τους...». Επίσης στον κάμπο καλλιεργείται πολύ και το ρύζι⁴¹⁹.

Ως προς τον πληθυσμό της πόλη, μπορούμε να πούμε τα εξής : Τον 17^ο αιώνα ο πληθυσμός πρέπει να ήταν κυρίως ελληνικός και μάλλον ανερχόταν σε 4.000 - 5.000 άτομα. Οι κάτοικοι της πόλης, μιλούν ένα ελληνικό ιδίωμα με αλβανική ιδιάζουσα προφορά, ασχολούνται με το εμπόριο και υπάρχουν μερικοί λόγιοι αλλά και εργάτες. Διακρίνονται για την φιλοξενία, τη φιλία και την ελεημοσύνη τους⁴²⁰. Τον 19^ο, όμως, αιώνα η σύσταση του πληθυσμού έχει αλλάξει ριζικά: πλέον, η πλειοψηφία είναι μουσουλμάνοι. Αυτή την εποχή ο πληθυσμός ανέρχεται κατά την μαρτυρία του Rouqueville σε 3.500 άτομα. Οι χριστιανοί είναι ελάχιστοι και εξυπηρετούνται από ένα γέροντα ιερέα⁴²¹.

4.8. ΑΥΛΩΝΑΣ

Από τους περιηγητές που εξετάζουμε, τρεις μας δίνουν στοιχεία για την πόλη. Και οι τρεις την επισκέφτηκαν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Είναι ο Leake (9-12-1804), ο Holland (1813) και ο Rouqueville (1815). Και οι τρεις μας δίνουν κάποια στοιχεία για την τοπογραφία της περιοχής γύρω από την Αυλώνα και κατόπιν λίγες πληροφορίες για τα κτίρια και τον πληθυσμό ή την πόλη. Φαίνεται ότι παρά το μέγεθος της (6.000 κάτοικοι)⁴²², δεν τράβηξε αρκετά την προσοχή τους, πράγμα που πιθανόν οφείλεται στο γεγονός ότι η σημασία της αυτήν την εποχή δεν είναι μεγάλη. Αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι η πόλη δεν έχει δεχτεί αρκετές επισκέψεις από περιηγητές, όπως άλλες πόλεις της Ηπείρου με μικρότερο μέγεθος, αλλά μεγαλύτερης σημασίας για την επικράτεια του Αλή Πασά.

Η πόλη είναι απλωμένη σε παραλία σε αρκετή έκταση ενώ στην νότια πλευρά της απλώνονται οι κορυφές των Ακροκεραυνίων ορέων. Υπάρχει μια αποβάθρα στο λιμάνι της πόλης, όμως δεν είναι καλής ποιότητας. Όμως, η εμπορική κίνηση είναι ζωηρή και το λιμάνι αποτελεί πύλη εισόδου των εμπορευμάτων που έρχονται από τη δυτική Ευρώπη και κυρίως από την Ιταλία και τη Γερμανία. Από το λιμάνι εξάγονται διάφορα προϊόντα, αγροτικής κυρίως φύσεως, όπως σιτηρά, καλαμπόκι, μαλλί, λάδι αλλά και μεταλλεύματα από το κοντινό ορυχείο της Σελενίτσας που είναι σε απόσταση περίπου 10 χιλιομέτρων από την Αυλώνα⁴²³. Σε γενικές, όμως γραμμές, το λιμάνι είναι δευτερεύουσας σημασίας καθώς δεν διαθέτει σημαντικές αποθηκευτικές δυνατότητες.

Οι παρακείμενοι στην πόλη, λόφοι, είναι πολύ γόνιμοι. Έτσι, η αγροτική παραγωγή είναι πλούσια. Πέρα από τα προϊόντα που προηγουμένως αναφέραμε, επίσης παράγεται πολύ καλό κρασί, ελιές,

⁴¹⁹ Σούλης Χρ. Ι. : ο.π., 1(1944), τ..7, σ. 248.

⁴²⁰ Σούλης Χρ. Ι. : ο.π., 1(1944), τ..7, σ. 248.

⁴²¹ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 2, σ. 128 / Υπάρχει και η μαρτυρία του Holland Henry, (Holland, σ. 242) ο οποίος θα μιλήσει για ένα πληθυσμό 9.000 ατόμων, αλλά μάλλον πρέπει να σφάλλει γιατί τίποτα δεν μπορεί να εξηγήσει μια τέτοια πληθυσμιακή έκρηξη στην περιοχή. Κατά πάσα πιθανότητα αυτός ο περιηγητής πρέπει να κάνει λόγο για συνολικό πληθυσμό της περιοχής της Παραμυθιάς ή, τουλάχιστον, να συμπεριλαμβάνει στην εκτίμησή του και αρκετά από τα 35 χωριά της περιφέρειας της πόλης.

⁴²² Holland, σ. 309 / Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 285.

⁴²³ Holland, σ. 307-309.

ρύζι, κηπευτικά και φρούτα κάθε είδους⁴²⁴. Ένα πολύ σημαντικό προϊόντα της θάλασσας είναι το αλάτι που βγαίνει από τις παρακείμενες λιμνοθάλασσες. Το εμπορεύονται κυρίως Ιταλοί έμποροι. Επίσης από την εκμετάλλευση των δασών που βρίσκονται κοντά στην πόλη είναι δυνατόν να παραχθεί ξυλεία καλής ποιότητας καθώς και ρετσίνι⁴²⁵.

Έξω από την πόλη υπάρχουν αρκετοί κήποι που εκτός από τα πολλά και όμορφα φρουτοφόρα δέντρα τους έχουν και αρκετά κυπαρίσσια και λεύκες⁴²⁶. Επίσης στην περιοχή αυτή υπήρχαν αρκετά εξοχικά σπίτια αλλά και το νεκροταφείο της πόλης. Λίγο πιο μακριά βρίσκονται και δύο παλιά κατεστραμμένα φρούρια⁴²⁷.

Στο λιμάνι της πόλης υπάρχει ένα κάστρο, το οποίο, όμως είναι σε άσχημη κατάσταση. Για την άμυνά του υπάρχουν κάποια κανόνια, όμως χρειάζεται αρκετές επισκευές καθώς σε αρκετές μεριές τα τείχη έχουν υποστεί σοβαρές φθορές⁴²⁸. Το κάστρο περιβάλλεται από μια τάφρο, η οποία γεμίζει από τα νερά ενός μικρού ποταμίου, του Αρτάτη. Αυτός ο ποταμός ξεκινάει από τους παρακείμενους στην πόλη λόφους, και λίγο πριν χυθεί στην θάλασσα γεμίζει την τάφρο του κάστρου⁴²⁹.

Η πόλη έχει ένα κεντρικό δρόμο στον οποίο υπάρχουν αρκετά ωραία σπίτια. Εδώ είναι φανερή η έντονη επίδραση της ιταλικής παρά της τουρκικής νοοτροπίας, πράγμα, βέβαια, που φανερώνει και τις σχέσεις που έχει η πόλη με την απέναντι Ιταλία. Από τα κτήρια της πόλης ξεχωρίζουν η κατοικία του Τούρκου διοικητή της πόλης που κυβερνούσε στο όνομα του Αλή Πασά⁴³⁰ η μία χριστιανική εκκλησία και τα δέκα, περίπου, τζαμιά της πόλης⁴³¹.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σκοπός αυτής της εργασίας ήταν να παρουσιαστούν οι πόλεις της Ηπείρου και η ζωή σε αυτές, όπως εμφανίζονται μέσα στις αναφορές που άφησαν οι περιηγητές που πέρασαν από την συγκεκριμένη περιοχή, κατά την περίοδο, από το μέσον του 17^{ου}, ως τα μέσα, περίπου, του 19^{ου} αιώνα. Το εγχείρημα ήταν αναμφισβήτητο δύσκολο καθώς έπρεπε να στηριχτούμε, κυρίως, στα γραπτά που μας άφησαν οι ευρωπαίοι περιηγητές. Το περιηγητικό ρεύμα - που πολλοί ονόμασαν «κίνημα» - ήταν έντονο στον Ελλαδικό χώρο, κυρίως από τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, και όπως δείξαμε στα πρώτα κεφάλαια, γιγαντώθηκε μέσα στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα.

Όπως δείχθηκε, οι περιηγητές ήταν κάθε λογής άνθρωποι. Όχι αποκλειστικά πλούσιοι, που θα μπορούσαν να βαστάξουν τα μεγάλα έξοδα που θα χρειαζόταν μια πολύμηνη και σε αρκετές περιπτώσεις πολύχρονη διαβίωση και μετακίνησης στον Ελλαδικό χώρο. Ταξιδιώτες από κάθε κοινωνική τάξη και ηλικία, από κάθε επαγγελματικό χώρο, με ποικίλα ενδιαφέροντα και διάφορες επιδιώξεις, επισκέφτηκαν την υπόδουλη Ελλάδα. Τις εντυπώσεις τους, τις γνώμες και τις απόψεις τους, τα ενδιαφέροντά και ευαισθησίες τους, όλα αυτά και άλλα πολλά τα κατέγραψαν σε χρονικά, τα περισσότερα εκ των οποίων ήταν αρκετά μεγάλα σε μέγεθος και έκταση. Μερικές, δε, φορές τόσο μεγάλα που ο πλούτος των πληροφοριών και η έκταση των στοιχείων που μας δίνουν είναι, το λιγότερο, εντυπωσιακά.

⁴²⁴ Leake, τόμ. Α', σ. 2.

⁴²⁵ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 287.

⁴²⁶ Leake, τόμ. Α', σ. 2.

⁴²⁷ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 285-287.

⁴²⁸ Leake, τόμ. Α', σ. 1-2.

⁴²⁹ Rouqueville...Ταξίδι, τόμ. 1, σ. 286-287

⁴³⁰ Holland, σ. 307-308.

⁴³¹ Leake, τόμ. Α', σ. 1-2 / Holland, σ. 309.

Η Ήπειρος και ο ευρύτερος χώρος της ήταν ένα κομμάτι της Ελλάδας, ελάχιστα έως καθόλου «περπατημένο» από τους ευρωπαίους, ειδικά πριν από τον 19^ο, αιώνα. Μέχρι τότε, ελάχιστα πράγματα αναφέρονται σε διάφορα κείμενα γραμμένα από ευρωπαίους που πέρασαν από τον χώρο και αυτά, κατά κύριο λόγο για τις παραλιακές περιοχές της Ηπείρου. Από τα τελευταία χρόνια του 18^{ου} αιώνα, και κυρίως από τον 19^ο αιώνα, οι περιηγητές θεωρούν «καθήκον» την επίσκεψη στην αυλή του πιο φημισμένου - περισσότερο ίσως και από αυτόν τον ίδιο το Σουλτάνο της Πόλης, αυτή την εποχή - Τούρκο, ο οποίος είχε δημιουργήσει ένα «κράτος» εν μέσω της ίδιας της παρακμάζουσας οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Ο λόγος, βέβαια, είναι για τον Αλή Πασά των Ιωαννίνων και την πόλη του, που την είχε καταστήσει πραγματική πρωτεύουσα με ακτινοβολία, όχι μόνο Βαλκανική αλλά και Ευρωπαϊκή. Σε παρόμοιο, ίσως, επίπεδο με αυτό της Κωνσταντινούπολης, τα Ιωάννινα περιγράφονται από τους Ευρωπαίους με τα καλύτερα λόγια. Αυτό, όμως δεν σημαίνει ότι οι Ευρωπαίοι παραλείπουν να αναφέρουν και τα τρωτά σημεία της πόλης, ειδικά αυτά που προέρχονται από την αγριότητα των Τουρκαλβανών και του ίδιου του Αλή Πασά. Οι γνώμες για τον Αλή Πασά διχάζονται. Άλλοι τον αναφέρουν ως ένα καλόκαρδο, πολιτισμένο γέροντα και άλλοι ως τύραννο. Τα Γιάννενα, όμως δεν παύουν να τα θαυμάζουν.

Η προσπάθειά μας για να συμπυκνώσουμε όσο ήταν δυνατόν τις αναφορές για την πόλη των Ιωαννίνων ήταν επίπονη και κοπιαστική. Χωρίσαμε τις αναφορές μας σε επτά τομείς: 1) γενικά στοιχεία για την πόλη, 2) το κάστρο, 3) το φρούριο της Λιθαρίτσας, 4) το παζάρι, 5) η πολεοδομική όψη της πόλης 6) η λίμνη και το νησάκι, 7) οι κάτοικοι της πόλης. Ο χωρισμός αυτός θεωρήθηκε αναγκαίος, λόγω του πλούτου και της ποσότητας των στοιχείων που διαθέτουμε για την πόλη. Στην προσπάθειά μας να μην παρουσιάσουμε «ξερά» τις αναφορές των περιηγητών, θεωρήθηκε σωστότερο να γίνει η παραπάνω κατάταξη των δεδομένων για να διασαφηνίζονται καλύτερα τα κυριότερα σημεία μέσα από τα οποία παρουσιάζεται η πόλη. Η όλη διαπραγμάτευση της ζωής μέσα στα Ιωάννινα, θα χρειαζόταν, ίσως, μια ξεχωριστή εργασία. Όπως είναι φυσικό, επιλέχθηκαν, μεν αρκετά στοιχεία, και άλλα - αρκετά επίσης - θεωρήθηκε σκόπιμο να παραλειφθούν.

Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, μέσα την πόλη είδαμε τα πιο σημαντικά κτήρια, δηλαδή το κάστρο της λίμνης και τη Λιθαρίτσα, που πραγματικά αποτελούσαν κοσμήματα για την πόλη. Οι περιηγητές, μας άφησαν αρκετά καλές περιγραφές, σε τέτοιο σημείο που να έχουμε μια ξεκάθαρη εικόνα για τα κτίσματα. Γνωρίσαμε αρκετές γωνίες της πόλης, όπως το μεγάλο παζάρι με τα 2.000 μαγαζιά και εργαστήριά του, τα όμορφα αρχοντικά που ήταν διάσπαρτα σε κάθε μεριά της πόλης, τις εκκλησίες, τα τζαμιά, τα σχολεία και τους μεντρεσέδες, κ.α. Οι κάτοικοι, Έλληνες, Τούρκοι και Αλβανοί, Εβραίοι αλλά και οι ευρωπαίοι που παρεπιδημούσαν στην πόλη για δουλειές, συνθέταν ένα πολυεθνικό μωσαϊκό που έδινε ένα κοσμοπολίτικο τόνο στην πόλη. Και κοντά σε αυτά, το στολίδι της πόλης, η λίμνη και το νησάκι με τους με τους καλοκάγαθους κατοίκους του, που συμπλήρωναν με τον καλύτερο τρόπο την πόλη των Ιωαννίνων.

Η κατάσταση, όμως δεν ήταν η ίδια και στις άλλες πόλεις της Ηπείρου, τις επαρχιακές, θα λέγαμε. Τρεις μεγάλες πόλεις έχει ακόμα η Ήπειρος αυτή την εποχή: την Άρτα, την Πρέβεζα και το Αργυρόκαστρο, που πλησιάζει τα Γιάννενα στον πληθυσμό με τις 20.000 κατοίκους του. Οι πόλεις, όμως, αυτές δεν είναι του διαμετρήματος των Ιωαννίνων. Οι αγορές τους εξυπηρετούν κυρίως τις τοπικές ανάγκες - εκτός ίσως από το Αργυρόκαστρο που είναι σημαντικό διαμετακομιστικό κέντρο για την Βόρεια Ήπειρο. Κάθε μια από αυτές διαθέτει ένα παζάρι, αρκετά μεγάλο θα λέγαμε για τα μέτρα τους, το σαράι όπου είναι εγκατεστημένες οι πολιτικές αρχές, οι οποίες κυβερνούν στο όνομα του Αλή Πασά, το κάστρο, και κάποια άλλα κτήρια, όπως εκκλησίες και τζαμιά, βρύσες κ.τ.λ. Η Άρτα και η Πρέβεζα έχουν γόνιμο έδαφος και η οικονομία τους στηρίζεται, κατά κύριο λόγο, στην αγροτική παραγωγή και στο εμπόριο των αγροτικών προϊόντων, τα οποία διακινούνται από τα μικρά λιμάνια τους. Ο πληθυσμός τους είναι στη συντριπτική του

πλειοψηφία Ελληνικός - χριστιανικός. Οι πόλεις δεν βρίσκονται στην καλύτερή τους κατάσταση από τότε που τις κατέλαβε ο Αλή Πασάς στο τέλος του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ουσιαστικά, μάλιστα, ήδη αυτή την εποχή έχουν μπει στο στάδιο της παρακμής τους.

Αντίθετα, στο Αργυρόκαστρο, που είναι χτισμένο σαν αετοφωλιά, οι Τούρκοι αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων. Από τότε που πέρασε στα χέρια του Αλή Πασά (1812), μεγάλα οχυρωματικά έργα εκτελούνταν με ταχύτητα στην πόλη. Το κάστρο που φτιαχνόταν ήταν εξαιρετικά γερό και προβλέπονταν 45 κανόνια για την άμυνά του. Οι κατοικίες της πόλης ήταν καλοφτιαγμένες και πολλές από αυτές είχαν πολεμίστρες και δεξαμενές. Το παζάρι της πόλης ήταν αρκετά μεγάλο και οι δρόμοι αρκετά απότομοι. Οι δε γειτονιές που βρίσκονταν σε κορυφογραμμές, πολλές φορές επικοινωνούσαν μόνο με γέφυρες.

Η περίπτωση της Πάργας είναι, πραγματικά, αξιοπρόσεκτη. Μια πόλη χτισμένη επάνω σε ένα βράχο κοντά στη θάλασσα, με εκατοντάδες σπιτάκια να συνωστίζονται επάνω σε αυτόν και μέσα σε αυτά να ζουν 4.000 άνθρωποι, που περιφέρονταν στα στενά της δρομάκια μέχρι να κατέβουν στο λιμάνι της πόλης. Οι άνθρωποι ήταν, σε γενικές γραμμές, ευτυχημένοι. Η γεωργική τους παραγωγή ήταν λιγοστή - εκτός από το λάδι που ήταν όχι μόνο ονομαστό αλλά και προϊόν εμπορίου - και συμπλήρωναν τη διατροφή τους με ψάρια και λαχανικά από τους κήπους τους. Το εμπόριο με τα απέναντι νησιά του Ιονίου ήταν ζωντανό και έντονο και βοηθούσε πολύ τους κατοίκους της πόλης. Όλα αυτά μέχρι που ο Αλή Πασάς κατάφερε να διώξει τους Άγγλους που τελευταίοι κατείχαν την πόλη. Η παρακμή ακολούθησε με την έλευση του Αλή Πασά των Ιωαννίνων στην πόλη.

Τα βλαχοχώρια της Πίνδου Καλαρύτες και Μέτσοβο ήταν χτισμένα επάνω σε βράχια και σε βουνοκορφές της Πίνδου. Αληθινές γερακοφωλιές, με σπίτια που αν τα δεις από μακριά νομίζεις ότι δεν στηρίζονται σε έδαφος στέρεο άλλα στα σύννεφα, χτισμένα κυριολεκτικά επάνω στους δρόμους-διαβάσεις για τη Μακεδονία και τη Βόρεια Ήπειρο, έχουν πλουτίσει από το εμπόριο, τόσο το τοπικό όσο και το εμπόριο με το εξωτερικό. Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού τους ασχολείται με το εξωτερικό εμπόριο. Δεν λείπουν όμως και από εκεί οι αγορές και τα παζάρια, με τα καταστήματα που πουλάνε κάθε είδουςπραμάτεια, είτε τοπική είτε ευρωπαϊκή. Μάλιστα, πέρα από τη σταθερή αγορά, υπάρχει και η κινητή αγορά όπου μαζεύονται και άλλα χωριά της περιοχής. Οι κάτοικοι αυτών των «χωριών» - πόλεων είναι αρκετά πλούσιοι. Τα σπίτια τους, χτισμένα από τοπικά εργαστήρια με πέτρα, κατά κύριο λόγο, επιπλωμένα με γούστο, φινέτσα και αρχοντιά, με έπιπλα τοπικής μαστοριάς αλλά και με αρκετά κομμάτια από την ευρωπαϊκή αγορά, δείχνουν ανθρώπους που το μυαλό τους είναι λεύτερο. Ανθρώπους που ξεπερνούν κατά πολύ τον καιρό τους, που έχουν ξεφύγει από τα βουνά που γεννήθηκαν και νιώθουν ελεύθεροι αν και υποταγμένοι σε ένα αποτρόπαιο και απάνθρωπο δυνάστη. Ο πλούτος τους δεν είναι μέσο επίδειξης και προβολής. Άλλωστε, οι καιροί δεν επιτρέπουν κάτι τέτοιο. Αντίθετα, η κάθε οικογένεια πληρώνει φόρο ανάλογα με την δύναμή της, και στα χωριά το κοινό ταμείο πληρώνει δάσκαλο για να μαθαίνει στα παιδιά τους, γράμματα και γιατρό για να τους φροντίζει στις δύσκολες ώρες. Είναι φιλομαθείς, αγαπούν τα ταξίδια και καθετί που αποτελεί πηγή γνώσης, μόρφωσης και προόδου.

Τέλος εξετάσαμε δύο άλλες πόλεις: την Παραμυθιά και το λιμάνι της Αυλώνας. Δύο μικρές πόλεις με πληθυσμό που μετά βίας ξεπερνάει τους 5.000 κατοίκους στην κάθε μία. Στην Παραμυθιά το μόνο αξιόλογο κτίριο είναι ίσως το κάστρο της. Επίσης φημίζεται και για τα πολύ γλυκά σύκα της. Η Αυλώνα είναι το μεγάλο λιμάνι του βορρά. Από εκεί εισάγονται και εξαγονται πολλά προϊόντα και εμπορεύματα. Πέρα από τα αγροτικά της προϊόντα βγάζει και πολύ αλάτι το οποίο εμπορεύονται κυρίως Ιταλοί έμποροι. Δεν υπάρχει κάποιο αξιόλογο κτήριο σε αυτήν πλην ίσως από το μικρό της κάστρο που και αυτό, όμως είναι σε κακή κατάσταση.

Εδώ τελειώνει και αυτή η σύντομη «περιήγηση» στο χώρο της Ηπείρου που ξεκίνησε από τα Γιάννινα. Οι περιηγητές, συνήθως επέστρεφαν στην παραπάνω πόλη για να πουν τις εντυπώσεις τους στον Αλή πριν τον χαιρετίσουν και κατόπιν κατευθύνονταν σε κάποιο λιμάνι της επικράτειάς του για να συνεχίσουν με πλοίο, το ταξίδι τους, είτε προς την πατρίδα τους είτε προς κάποιο άλλο μέρος της Ανατολής .

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΠΗΓΕΣ

Bartholdy, Jacob Salomon : Voyage en Grece fait dans les annees 1803-1804, Berlin 1805.

Bellin : Description geographique du golf de Venise et de la Moree. Avec de remarques pour la Navigation et des Cartes et Planes de l' Academie de Marine et de la Societe Royale des Londres, A Paris 1771.

Breve descriptione dell' Arcipelago e particolarmente dello diciotto isole sottomesse l' anno 1771 al dominio Russo del Conte Pash di Krienen...In Livorno 1773.

Charles Robert Cockerell : Travels in Southern Europe and Levant, 1810 - 1817, London 1910.

Choiseul - Gouffier : Voyage pittoresque de la Grece, Paris 1782, 1809, 1822.

Dodwell Edward : A classical and topographical tour through Greece , during the years 1801, 1805 and 1806, London 1819

Gell, William: Narrative of a journey in the Morea, London 1823.

Grasset Saint - Sauveur Andre : Voyage historique, Litteraire et Pittoresque dans les iles et possessions ci - devant venitiennes du Levant. Savoir: Corfou, Paxo, Bucintro, Parga, Prevesa, Vonizza, Saint - Maure, Thiaqui, Cephalonie, Zante, Strophades, Cerigo et Cerigotte ... A Paris , an VIII, τομ. 3

Henry Holland : Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. During the years 1812 and 1813, London 1815.

John Cam Hobhouse : A journey through Albania and other province of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810, London 1813

Narrative of travels in Europe, Asia and Africa in the 17th century : by Evliya Effendi. Translated from the Turkish by Jojeph von Hammer, London 1846-1850

Pouqueville Fr. Ch. H. L. : Voyage dans la Grece, comprenant la description ancienne et moderne de l' Epire, de l' Illyrie Grecque , de la Macedoine Cisaxienne ,...Paris 1820.

Robert Curzon : Visits to Monasteries in the Levant , London 1916, Ηπειρωτικά Εστία , τ. 88-89 (1959), σελ. 661.

The travels of the late Charles Thompson Esq... Reading 1752.

Travels in Asia Minor or an account of a tournament at the expens of the Society of Dilettanti by Richard Chandler, Oxford 1774.

Travels in Northern Greece by William Leake late lieutenant of the Royal Artillery, Hon. D. C. L. In the University of Oxford, F. R. S. One of the Vice - Presidents of the Royal Society of Literature, and of the royal Geographical Society, member of the Royal Academy of Sciences of Berlin, and corresponding member of the Royal Institute of Paris, London 1835.

T. Smart Hughes: Travels in Sicily, Greece and Albania, London 1820.

Voyage litteraire de la Grece, ou lettres sur les Grecs, anciens et modernes avec un parallele de leurs moeures, par M. Guys, secretaire du Roi,...A' Paris 1783.

Xavier Scrofani Sicilien : Voyage en Grece, fait en 1794 et 1795,Paris et Strasbourg, an IX (1810).

2. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αμαντος, Κ.: Η αναγνώρισις υπό των μωαμεθανών θρησκευτικών και πολιτικών δικαιωμάτων των χριστιανών και ο διορισμός του Σινάν Πασά, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 5 (1930), σ. 197 - 210.

Αραβαντινός, Ι. Π. : Περιγραφή της Ηπείρου εις τρία μέρη (επιμ. Ε. Νικολαΐδου), Ιωάννινα, τ. Α΄, 1984.

Αραβαντινός, Ι. Π. : Χρονογραφία της Ηπείρου των τέ ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854, τ. Β΄, Αθήνα, 1856 - 1857.

Αραβαντινός, Σπ. Π. : Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή, Αθήναι 1895.

Ασδραχάς, Σπ. : Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15^{ος} - 19^{ος} αιώνας), Αθήνα 1979.

Δημητριάδης, Βασ.: Η κεντρική και η Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή, Θεσσαλονίκη 1973.

Δημητριάδης, Ευάγγ. Π. : Κοινωνικός σχηματισμός και πολεολογικός χώρος. Είκοσι οικισμοί της επαρχίας Κόνιτσας Ηπείρου, Θεσσαλονίκη 1980.

Δημητριάδης, Ευάγγ. Π.: Το βιλαέτι των Ιωαννίνων κατά τον 19^ο αιώνα. Γιάννινα, από την "πόλη - παζάρι" στην "πόλη - πρακτορείο", Θεσσαλονίκη, 1993.

Διαμάντης, Κ. : Ο Αθανάσιος Ψαλίδας και το αρχείο του. Β΄. Αι σπουδαιότεραι επιστολαί, εν Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, ΙΣΤ΄ (1962), σελ. 352.

Εκδόσεις Ολκός : Τόπος και εικόνα, Χαρακτικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα, 18^{ος} αιώνας, τ. Γ΄, Αθήνα 1979 - τ. Ε΄, Αθήνα 1983 - τ. ΣΤ΄, Αθήνα 1983.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ι΄, Αθήνα 1974, τ. ΙΑ΄, Αθήνα 1975.

Κοκολάκης, Μιχάλης : Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι : χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820 - 1913), Αθήνα 1993.

Κουγέας, Σ. Β. : Ηπειρωτικόν Αρχείον Σταύρου, εν Ηπειρωτικά Χρονικά 13 (1939), σ. 58.

Κουμαριανού, Αικατερίνη : Γεωγραφία Νεωτερική, Αθήνα 1988.

Κωστής, Κ. : Στον καιρό της πανώλης, Ηράκλειο 1995.

Λαμπρίδης, Ι. : «Μέτσοβον και Σεράκου», Μαλακασιακά, τ. Β΄, Αθήνα (=Ηπειρωτικά Μελετήματα, τ.5), 1888γ, σσ. 30 - 4

Μακρής, Γ. Α. - Παπαγεωργίου, Στ. Π. : Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή, Αθήνα 1990.

Μελέτιος Αθηνών : Γεωγραφία παλαιά και νέα, Βενετία, 1728 .

Μοσχόπουλος, Ν.: Η Ελλάς κατά τον Εβλιά Τσελεμπί : μια τουρκική περιγραφή της Ελλάδας κατά τον ΙΖ΄ αιώνα. Κριτική ανάλυσις, μετάφρασις και έλεγχος του «Οδοιπορικού» σεγιαχατναμέ του Τούρκου περιηγητού, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, τ. ΙΔ΄ (1938), σελ. 486-514, τ. ΙΕ΄ (1939), σελ. 45-181, τ. ΙΣΤ΄, σελ. 321-363

Μπίρης, Κώστας: Ο Εβλιά Τσελεμπί στην πόλη της Αθήνας, Ηώς, Σεπτ.-Οκτ. 1947, σελ. 22-23.

Μπίρης, Κώστας: Τα Αττικά του Εβλιά Τσελεμπί , «Τα Αθηναϊκά», τευχ. 6, 1957, σελ. 3-19, τευχ. 7, 1957, σελ. 3-18.

Μπίρης, Κώστας : Τα Αττικά του Εβλιά Τσελεμπί : Αι Αθήναι και τα περίχωρά των κατά τον 17^ο αιώνα, Αθήναι 1959.

Μπώκος, Γ. Δ. : Η «διαφημιστική» προβολή του βιβλίου κατά την τουρκοκρατία, *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες, σελ. 113-135, Αθήνα 1982.

Πάλλης, Α. Α.: Σελίδες από τη ζωή της παλιάς γενιτσαρικής Τουρκίας κατά την περιγραφή του Τούρκου περιηγητή του ΙΖ΄ αιώνα Εβλιά Τσελεμπί, Αθήνα 1941.

Παπαγεωργίου, Γ. : Η επιδημία πανώλης στη Θεσσαλία, Ήπειρο και Αλβανία (1812-1813), εν Ηπειρωτικά Χρονικά 28 (1986/1987), σελ. 71-102.

- Παπαγεωργίου, Γ. : Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20ου αιώνα, Ιωάννινα 1982.
- Παπαγεωργίου, Κ. Α.: Η Ηπειρο-Θεσσαλική επανάσταση του 1854, Ηπειρωτική Εστία, τ. 30 (1854), σσ. 945 - 948.
- Παπαχαρίσης, Α. : Κοσμά Θεσπρωτού και Αθανασίου Ψαλίδα, Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου, Ιωάννινα 1964.
- Ρόκου, Β. : Συμβολή στη μελέτη της κοινωνίας του κτηνοτροφικού χωριού (το παράδειγμα του Μετσόβου), Ιωάννινα 1983.
- Σιμόπουλος, Κ. : Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ. - 1700, τομ. Α, Αθήνα 1981 - τομ. Β, 1973 - τομ. Γ1, 1974 - τομ. Γ2, 1975.
- Σκαφιδάς, Β. : Τα προνόμια του Μετσόβου, Ηπειρωτική Εστία, τ. 1 (1952), σελ. 657-660.
- Σκιώτης, Δ. Ν. : Από ληστής, Πασάς : πρώτα βήματα στην άνοδο του Αλή Πασά των Ιωαννίνων (1750-1784), Θησαυρίσματα, 6 (1969), σ. 257-29.
- Σούλης, Χρ. Ι.: Ταξίδι Τούρκου Περιηγητού στην Ήπειρο, Ηπειρωτικά Γράμματα, 1(1944), τ.5, σελ . 162-166, τ. 6 , σελ. 197-200, τ. 7, σελ. 246-252
- Σπαθάρης Ι. :Η Δυτική Θράκη κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή , περιηγητή του XVII αιώνας, «Θρακικά», τ. Δ΄ (1933), σελ. 113-128, τ. Ε΄(1934), σελ. 179-217, τ. Ζ΄(1935), σελ. 153-176, τ. Θ΄(1938), σελ. 123-136.
- Στεργιόπουλος, Κ.: Τα βόρεια σύνορα της Ηπείρου, Αθήνα 1945.
- Σφήκας, Κ. Γ.: Το ταχυδρομείο του Αλή Πασά, Ηπειρωτική Εστία, τ.19 (1953), σσ. 1133 - 1136.
- Τζώρτζογλου, Δημοσθένης: Τα περί Αθηνών κεφάλαια του Εβλιγιά Τσελεμπή, «Ελληνικά», τ. Δ΄ (1931), σελ. 11-188
- Τοντόροφ, Νικ. : Η βαλκανική πόλη, 15^{ος} - 19^{ος} αιώνας, Αθήνα 1986.
- Χαριτάκης, Γ. : Α. Ψαλίδα, Η Τουρκία κατά τας αρχάς το ΙΘ΄ αιώνας, Ηπειρωτικά Χρονικά, τ. 6 (1931), σ. 57-63
- Droyiia Loukia: Les foyers de culture en Grece pendant la domination ottomane : les cas de biblioteques, *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες, σελ. 189-206, Αθήνα 1982.

Evliya Celebi : Seyahatnamesi, Istambul, 1898-1938, τ. Η΄, (Εκδότης ο Δζεβδέτ πασάς).

Frasheri, K. : The territories of the Albanians in the 15th century, Τίρανα 1985.

Frieseman : Description historique et géographique de l' Archipel...Newied sur le Rhin 1789.

Hammond, N. G. L.: Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas. Oxford, Clarendon Press, 1967.

Henry Holland : Ταξίδια στα Ιόνια νησιά , Ήπειρο , Αλβανία (1812 -1813), μετάφραση Χρήστου Ιωαννίδη, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1989.

Inalcik, H. : Arnawutluk, Encyclopedie de l' Islam, τομ. Α΄, 1960, σελ. 674 - 675.

Jorga, N.: Ges voyageurs Francais dans l' orient Europeen, a' Paris 1928.

Lowe C. G. : Fauvel's first trip through Greece , Hesperia , τ. Ε΄, αρ. 2, Vienna 1936, σελ. 213.

Mac Michael, William: The Gold Headed cane, London, 1878.

Nicol, D. M.:The Despotate of Epiros, 1267-1479, Cambridge, 1984.

Parry, V. : «Ayas Pasha», Encyclopedie de l' Islam, τ. Α΄, 1960, σ. 802.

Pouqueville Fr. Ch. H. L. : Ταξίδι στην Ελλάδα, τα Ηπειρωτικά, μ.τ.φ. Κ. Π. Βλάχος, τ. 2, Ιωάννινα 1994.

Rolley, De Visme : La Macedoine et l' Epire (Vilayets de Monastir et de Janina), etude de geographie physique et d' agrolologie, Paris 1912.

Soustal, P. : Nikopolis und Kephallenia, Tabula Imperii Byzantini, τ. 3, Βιέννη, 1981.

Thorton, Thomas: 'Etat actuel de la Turquie, Traduit de l' Anglais, Paris 1812.

Todorov, N. - Velkov, A. : Situation demographique de la peninsule balkanique (fin du XVe s. - debut du XVIe s.), Σόφια 1988.

Tully, J. D.:The history as it has lately appeared in the islands of Malta, Gozo, Corfu, Cephalonia, etc. London 1821.